

**JOAN PEREZ LAZARRAGA (1550-1605)
IDAZLEAREN IV. MENDEURRENA:
1605-2005**

Barrundia haraneko Udaletxea, 2005-V-28

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA
BASCA Y DE LA CULTURA BASCA

Andres Urrutia Badiola euskaltzainburua eta José Felix Uriarte Uriarte Barrundiako alkateak atsegin handiz gonbidatzen zaituzte, Joan Perez Lazarragaren IV. Mendeurrena dela eta, 2005eko maiatzaren 28an, eguerdiko 12:30etan, Barrundiako Udaletxean, Ozeta herrian (Araba) egingo den ekitaldira. Hona hemen egitaraua:

- Barrundiako Alkatearen ongietorria.
- Euskaltzainburuaren hitzak.
- Juan Vidal-Abarca, Historiaren Erret Akademiako kidea: "La familia Lazarraga en la Llanada Alavesa".
- Xabier Kintana, idazkaria: "Lazarraga poeta zahar gaztearen berri onak".
- Henrike Knörr, Iker sailburua: "Joan Perez de Lazarragaren genealogia-izkribuak: zenbait ohar".
- Larreako Alkatearen hitzak.

Ondoren, Lazarragaren omenezko plaka jarriko da Larrean.

Erantzutea eskatzen da: 94 415 81 55.

D. Andres Urrutia Badiola, presidente de Euskaltzaindia y D. José Felix Uriarte Uriarte, alcalde de Barrundia tienen el honor de invitar a Vd. a la sesión pública que, con motivo del IV Centenario de la muerte de Joan Perez de Lazarraga, se celebrará el sábado 28 de mayo de 2005, a las 12.30 del mediodía, en el Ayuntamiento de Barrundia, en la localidad de Ozaeta (Álava), según el siguiente programa:

- Bienvenida del Sr. Alcalde de Barrundia.
- Palabras del Presidente de Euskaltzaindia.
- D. Juan Vidal-Abarca, miembro correspondiente de la Real Academia de la Historia: "La familia Lazarraga en la Llanada Alavesa".
- D. Xabier Kintana, secretario de Euskaltzaindia: "Buenas nuevas del viejo y joven poeta Lazarraga".
- D. Henrike Knörr, director de la Sección de Investigación de Euskaltzaindia: "Observaciones sobre la genealogía escrita por Juan Perez de Lazarraga".
- Palabras del Sr. Alcalde de Larrea.

A continuación se descubrirá, en Larrea, una lápida conmemorativa del escritor.

Se ruega contestación: 94 415 81 55.

JOAN PEREZ LAZARRAGARREN IV. MENDEURRENA

*Andres Urrutia Badiola,
euskaltzainburua*

Sr. Alcalde-Presidente del Ayuntamiento de Barrundia /
Barrundiako Alkate jauna,
Excelentísimo Sr. Diputado Foral de Cultura de Álava /
Arabako Foru Aldundiaren Kultura diputatua,
Sr. Presidente Junta Administrativa de Larrea,
Autoridades / Agintariok,
Jaun-andreok / Señoras y señores,

Como Presidente de Euskaltzaindia/Real Academia de la Lengua Vasca, quiero en primer lugar agradecer al alcalde y al pueblo del Ayuntamiento de Barrundia por la acogida que nos da a la hora de celebrar, como colofón de las Jornadas de reflexión interna que hemos realizado estos dos últimos días en Argomaniz, este acto de homenaje a Joan Perez Lazarraga, natural de Larrea y autor en lengua vasca, conocido a través del reciente descubrimiento y publicación de sus textos.

Textos que, justo es decirlo, han dormido un sueño de siglos hasta su localización y publicación. Lo mismo podrá decirse seguramente de otros que aun no siendo hoy del dominio público, puedan resultar de importancia capital para la lengua vasca y en los que nuestra Academia, huelga decirlo, tiene un gran interés.

* * *

Euskaltzaindiak omenezko ekitaldi hau antolatu du, bertoko Udalarekin batera, uste baitu Joan Perez Lazarragaren merezimenduak zinez harrigarriak direla. Hartara, haren bidez jakin dugu euskaldunok Araban ere badugula gure Errenazimendu garaiko idazle ezagunen parekoa; orobat, euskara bera idatzizko moldeetan ez zela batere arrotz Euskal Herriko jende ikasien artean. Gaur aztertuko dira, hona bildu diren zenbait adituren iritziz, haren euskal ezaugarriak: zer-nolakoak zituen idaztankera eta gaiak; nongoak jatorria eta senideak.

Hitz batez esateko, euskararen aitapontekoa dugu Arabako herrialdean Joan Perez Lazarraga. Harena ohoratzea eta aztertzea dugu orain eginkizun. Horra Euskaltzaindiaren ekarria, gaur zuen aurrean ageiraraziko duena.

Mila esker.

LA FAMILIA LAZÁRRAGA EN LA LLANADA ALAVESA

*Joan Vidal-Abarca,
Historiaren Erret Akademiako kidea /
Miembro de la Real Academia de la Historia*

Los Lazárraga constituyen la típica familia vasca que alcanzó su máximo esplendor con los Reyes Católicos, no llegando sino a rozar los estamentos más importantes de la época, iglesia, milicia y administración, en una época en la que otras familias llegaron a lo más alto de la escala social, consolidando su posición con títulos nobiliarios.

Originarios de Oñate, los Lazárraga fueron hombres de confianza de los Guevara, condes de Oñate, y por esta razón pasaron a Álava, a la zona de la Llanada oriental, donde tenían la casa solar y el castillo de Guevara, y otros bienes y preeminencias.

El primer Lazárraga que pasó a Álava, Pedro Pérez de Lazárraga, ayo de D. Pedro y D. Iñigo Guevara durante su minoría de edad junto con su madre Dª Constanza de Ayala. Por ello fue nombrado alcalde mayor y gobernador de la casa y estados de Guevara. Vivió a mediados del siglo XV, y fue él quien hizo las casas principales en la Plaza de San Miguel de Oñate en 1433, en terrenos que le había dado la propia condesa de Oñate. Fue él quien compró y reedificó las torres de Larrea en 1439 y también el palacio quitapechos. También fundó la capilla de San Francisco y Santo Domingo en San Miguel de Oñate y otra en San Millán de Larrea, en la que fundó una capellanía de misa diaria, junto con su mujer Teresa Gómez de Berganzo.

Tuvo de su matrimonio con Teresa Gómez de Berganzo siete hijos, tres de ellos llamados Juan: Juan Pérez, Juan López y Juan Ibáñez.

Juan Pérez se estableció en Larrínzar.

Juan López heredó una de las torres de Larrea, y acabó avecindado en Zalduendo al heredar el palacio de Lecea Lazárraga.

Juan Ibáñez permaneció en Oñate.

Otros hijos fueron Pedro López, padre del sin duda más importante personaje de la familia, que fue Juan López de Lazárraga, contador de los Reyes

Católicos, y testamentario de la Reina Isabel que no tuvo sucesión y fundó el convento de la Santísima Trinidad de Vidaurreta de Oñate, cuyo patronato estuvo siempre en la familia.

Otro hijo fue Gómez Pérez, que continuó como su padre siendo el hombre de confianza de los condes de Oñate, por lo que vivió inicialmente en Ameyugo y después en Larrea, bisabuelo de nuestro Juan Pérez de Lazárraga a quien hoy homenajeamos.

Otro hijo fue Iñigo abad de Lazárraga, que fue sacerdote, párroco de San Miguel de Oñate.

La única hija fue María Pérez de Lazárraga, que casó Rodrigo Ochoa de Amézaga y Lecea, y ambos hicieron el palacio de Lecea Lazárraga de Zalduendo, que por matrimonio pasó a la rama del citado Juan López que por eso se estableció en Zalduendo.

Todos tuvieron abundante descendencia, que se propagó por toda la llamada, y hubo Lazárragas en muchos pueblos, e incluso en Vitoria y especialmente en Salvatierra.

Como no podía ser menos, aparecen a mediados del siglo XVI otros Lazárraga en Larrea y en Heredia, imposibles de entroncar con la familia troncal, y que estaría originada en hijos naturales o bastardos de miembros de la misma. El caso es que varias ramas de estos Lazárragas se han mantenido hasta la actualidad, y son ellas las que han conseguido que se mantenga el apellido y no se extinga, como ocurrió con todas las ramas de la familia troncal, que tuvieron finales y destinos muy dispares.

Concretamente la rama de Larrea, acabó en una familia apellidada Díaz de Arcaya, oriunda de Matauco, que se estableció en Venezuela, en la ciudad de Coro, y fueron sus miembros los que heredaron una de las torres y el palacio quitapechos, y los vendieron allá en el siglo XIX.

Afortunadamente, la presencia de esta familia en diferentes lugares ha quedado constatada por la existencia de escudos de armas que aparecen en diferentes edificaciones casas, capillas, palacios, etc, aunque debemos ser muy cautos a la hora de identificar las armas de los Lazárragas, que consisten en:

un ciervo con la cabeza vuelta hacia atrás que es atacado por un águila que le pica en el lomo, todo sobre un trigal rodeado por un seto.

Aunque puedan parecer unas armas muy peculiares, son también las armas del propio Ayuntamiento de Oñate, y las de varias familias oriundas de esta villa, así tenemos a los Garibay, muy extendidos por la Llanada, con armas en Margarita, a los Olazarán, con armas en Abechuco, los Zuricaray, con armas en la iglesia de San Miguel de Vitoria, que nada tienen que ver con los Lazárraga.

Así mismo, tenemos otras familias apellidadas Lazárraga, en otros lugares, como Orduña, o la Rioja, donde también dejaron huella de sus peculiares armas pero que resultan muy difíciles de entroncar.

Resulta curioso que la rama de Larrea, cuyos miembros hacían ostentación de ser dueños de la torre de Larrea, no dejaron la impronta de su escudo de armas, ni en las torres, ni en el palacio quitapechos.

Sirva esto de homenaje a ese chico de unos 17 años, que estando en Madrid en casa de su tío Juan López de Lazárraga, oficial mayor del secretario Eraso, dueño del mayorazgo de Oñate, pasaba sus ratos de ocio escribiendo ese manuscrito que ha sido descubierto recientemente.

Heredó la torre de Larrea de un tío suyo que no tuvo sucesión, y se fue a vivir a Larrea donde permaneció hasta el resto de sus días, dedicado a la administración de sus bienes. No obstante, su vocación de escritor le impulsó a escribir la genealogía de su familia, aunque más bien se trató de ampliar otro manuscrito genealógico que había escrito otro pariente. Este manuscrito genealógico también ha llegado a nuestros días en varias copias, una de las cuales se ha mantenido en el archivo de la familia Velasco, marqueses del Fresno, por haber casado una hija de nuestro Juan Pérez con Juan de Velasco, cabeza de esta familia, que tenía su palacio en Galarreta.

Seguramente escribió mas cosas pero, como he dicho, la pista de sus descendientes acaba en Venezuela a principios del XIX, por lo que resulta extremadamente difícil. Quizá algún día aparezca algo.

LAZARRAGA POETA ZAHAR GAZTEAREN BERRI ONAK

Xabier Kintana Urtiaga

Señoras y señores, académicos y amigos que habéis venido en este día al homenaje del primer poeta vasco y alavés conocido al sur de los Pirineos, deseo expresaros mis saludos más cordiales a todos, así como mi gratitud por vuestra asistencia.

Para mí constituye un inmenso honor poder dirigiros estas palabras en esta hermosa zona de la Barrundia, la misma que, en vida, Joan Perez de Lazarraga contempló con sus ojos y admiró su por belleza, recorriéndola a pie y a caballo, habida cuenta su noble condición. En cualquier caso, se trata de homenajear a un hijo de esta tierra alavesa que, gracias al gran amor hacia los suyos y a su lengua, ha pasado ya a ocupar un destacado lugar en la Historia de la Literatura Vasca

Muchos de vosotros no habláis ya la lengua en la que vuestro paisano Joan Perez escribió sus versos, por eso vuestra presencia aquí es aún más de agradecer, pues muestra a las claras un interés, un amor y una consideración hacia el euskera como algo propio, como parte de un patrimonio arrebatado por las circunstancias socio-políticas que ahora todos tratáis de recuperar con vuestro esfuerzo, tanto personalmente como en vuestros hijos, nuevos depositarios de la riqueza lingüística de nuestros mayores.

Aunque mi ponencia va a ser en euskara, el idioma de Joan Perez, os la resumiré diciendo que en ella trataré de demostrar que este ilustre alavés, primer poeta vasco de la Vasconia peninsular, no fue un escritor solitario ni cerrado en sí mismo, sino que en él confluyeron diversas fuentes, populares las unas y librescas las otras, entre las que muy posiblemente se encontraba la del bajo navarro Bernard Etxepare, cuya obra, a mi entender, había leído y asimilado nuestro joven Lazarraga. Y digo joven porque, al parecer, su obra, al menos en parte, la compuso cuando aún no había cumplido los 20 años. Para mostrar esas influencias, citaré algunos textos y pasajes de ambos poetas, en los que pueden verse unas coincidencias más que casuales.

En la segunda parte de mi exposición, hablaré de los tratamientos que aparecen en la obra de Lazarraga, es decir, sobre la forma de tutearse y de tra-

tarse con mayor respeto en el euskera de su tiempo en esta comarca, y de las consecuencias prácticas que podemos sacar de ello en la actualidad a la hora de abordar algún problema que presenta la enseñanza y uso de la lengua en este terreno. Eskerrik asko.

* * *

Arabako eta Hego Euskal Herri osoko lehen poeta ezagun honen omenaldira etorri zareten jaun andre guztioi, agur eta eskerrik asko gurekin ego-tegatik.

Ohore paregabea dut, non eta hemen, Barrundiko eskualde zoragarri honetan, bizi zelarik Joan Perez Lazarragakoak bere begiekin ikusi, goraipatu eta bere oinekin eta –noblea zela kontuan izanda–, agian zaldi gainean zapaldu zituen toki ederrotan, haren gomutaz, jada Euskal Literaturaren historian betiko eta ahantzezirik geldituko zaigunaz, hitz batzuk esatea.

Bibliak aspaldian esan zigunez, profetak ez dira eskuarki ongi hartuak izaten beren herrian. Gaur hemen Ozaetan dakusagunak, ordea, esaera zaharrak inoiz edo behin okertzen direla erakusten digu. Izan ere, herritar askotxo etorri zarete gaur Barrundiko seme ospetsu honen omenaldira, eta horrek garbi frogatzen du gure arabar herkide hori, duela lauren urte alde egin bazigun ere, oraindik bizirik dagoela guztion gogo-bihotzetan. Bere seme-alaba gogoangarriak ohoratzen dituen herriak aldi berean bere burua ohoratzen omen du, eta beraz, Lazarragaren omenaldi hau haren eta guztion ohorerako ere bada, Euskal Herriak bere haurrak ez dituela ahanzten erakusten du eta.

Nik bezain ongi dakizunez, Joan Perez Lazarragaren eskutik oraintsu ustekabeen euskaraz heldu zaizkigun ehun orrialde mamitsu horietan altxor ugari eta askotarikoak gordetzen dira, bai literatura aldetik eta bai hizkuntza aldetik ere (1). Ustekeria hutsa litzateke, beraz, saio labur batean aberastasun

(1) Lexiko aldetik, garai hartako erdarakada askorekin batera, obra honek badauzka orain arte beste inon aurkitu ez diren hitz ezezagun eta bitxi asko ere, arretaz bildu eta azterteko hapaxak. Inoiz, gainera, geroagoko idazle eta euskalariek aurreikusiriko forma harrigarriak ere erakusten dizkigu, horien susmoak egiaztatuz. Hor dago, esaterako, Olabide jesuita arabarrak bere *Itun Berria*-ren pasarte famatu bat itzultzeko erabili zuen *bentzu* «entzun beza» adizkera ospetsua (*Entzuteko belarridunak bentzu* Mat 13, 43), garaikide guztiek berak lehenbizikoko aldiz asmatutzat jotzen zutena, orain Larreakoaren poema batean berretsia: *bentzu munduak ene deadarra 1185 v.* Gauza bera gertatzen da Rudolf de Rijk-en bilatzen zituen lehen eta bigarren pertsonako pasiboen kasuan ere, honako hau: *Ama libbreaganic jaiio ninçan / dicharic ez nebenau alabea / dirurren saldu ninçan esclabea* 1181 v. eder hau lekuko, edota autore berberak bere «*Nunc*» *vasconice* artikulua bikainean proposatzen zuen *biharretziak* forma ere, beraren ustez «sería aceptable en estilo poético» gisa iragarria, eta Lazarragak ahalaxe ekarria: *biarreçiac urrean datoz* 1172 r. Holandar hizkuntzalari handiak poz berretua zukeen *oraindo* (1196 v) eta *oraingaño* (1196 r) adizlagunak gure autore honen obran ere aurkitzen direla jakin balu. Halere, inoiz, irakurketa lasterregiak ezustekoren bat ere ekar diezagukete. Esaterako, norbaitek transkribatu duen «*Bataz esango neuque doloreac / bacoehic nenbilela yllunetan / dulçero nituala biderquetan / çugana quexaac eta clamoreac / artu nenguianean coloreac / çure amorearren penaçeco...*» 1193 r

horiek guztiok jorratu eta bildu nahi izatea. Hortaz, neure gaurko lantxo honetan bi puntu xume ukituko ditut, besterik ez, gaurko ekitaldirako, horiek aski eta sobera direlakoan. Larrea dorreko jaunak utziriko harrobi emankorrari, beraz, gainetiko urratu txikia egingo diot, barruan dauzkan mea sakonagoak erazuten saiatu gabe.

ITURRIEN ARAZOA

Eskuratu dugun koadernoan, anitz orrialdetan idatzia eta berridatzia ageri delako, lehen soaldian palipsesto nahasi xamarra irudi dakigukeen arren, edozein irakurle ohartu berehala kontura daiteke obra hori, hizkuntzaz eta idazkeraz aski landua dela. Maiz txistukarien ondoan agertzen diren gortzeak eta sandhi kasuren batzuk kenduta, guztiak hizkuntza mintzatuan aspaldian finkatuak (*aberaspategaz, çuzpirioxe garrazpi* ‘zuzpiriotxo garratz bi’, *ezta faltaco, ezpadaguie, eztau, eztot eguingo faltaric, orrela gura doçunazquero, ezta-cust, nic ichico eçteuçut, ylteninçan* ‘hiltzen nintzen’, *oy nitaucautat* ‘nik daukat’, *nipere* ‘nik bere’, *bapere* ‘bat bere’, ...) eskuarki hitzen forma kanonikoak oso ondo gordetzen ditu, horiek berba egitean izaten dituzten aldaera fonetikoak bazterturik (*ez çabilç, ez dot entendimenturic, ez doçu errazoa-ric...*), txistukarien ondoan leherkari hostunak hoskabetzen direlako fenomenoaz konturatuta, inoiz superzuzenketak ere egiteraino heldurik, *gusdo* (1148 r), *cortesdo* (1170v) edo *gente noblez da (=»eta») languageaz* (1169 v) bezalako grafiak, itxura osoz faltsuak, eskainiz.

Bestetik, oso ardura handiz transkribatzen ditu bokal luzeak (*erdeeraaz-co, çaar, içaatea, cateea, beera...*) eta igurzkariak eta afrikatuak grafiaz bereizten ez dituen arren, ondo kontuan izaten zituen horien artikulazio-puntua. gaurko z eta tz beti ç (inoiz c) edo z (*çer, doçu, eçin, eçer, deustaçu, gauça, yçan, çara, çaoz, abuztu, ez, leguez, laztana / çeinçuc, oçitu, erioçea, bioça...*), eta oraingo s eta ts-rako beti s (inoiz ß: *ygaro ninçan baßoti*, 1170 v) edo ss utzirik (*esan, asco, beste, osoric, solas, eusquel erria / aseguin, esea, losa, asecaaba, ychi neusan, ysaso, diracasudan...*). Sabaikariak, aldiz beti x eta ch (*nax, gox, gaxto, dozenaxe, baxe, exilic, congoxadu, choria, guchi, anchinaco, ychi...*). Horrek guztiorrek, bistan denez, aurretik, hizkuntzaren inguruko gogoeta sakona eskatzen du. Baina gogoeta hori latinaren edota jadanik izkribu-tradizio luzea zeukaten beste erdaren kasuan idazten ikasteen bertan egiten bazen, zailagoa dirudi, orain arte uste genuenaren araber, eskuarki idazten ez zen hizkuntza batean, hots, gurean bat-batean eta norbere kautatik egitea.

horretan ez dirudi lehenbiziko aldiz Larramendiren hiztegian agertu eta gaur, euskal irakaskuntzari esker guztiok ezagutzen dugun *bidertu* aditza ageri zaigunik, Lazarragak iraganetik gugana jauzi harriarri egin balu bezala, *bidalquetan* (< *bidaldu*) baizik.

Eta euskaraz ia deus idazten ez zelako iritzia, ez da soilki, ondoko mendeetakook izan dugun informazio txar edo eskasaren ondorioa izan. Aski dugu, adibidez, Etxepareren liburuaren aitzinsolasa gogoratzea, hark ere, bere garian gauza bera uste zuela konturatzeko: *ceren bascoac baitira abil animos eta gentil eta hetan içan baita eta baita sciencia gucietan letratu handiric miraz nago iauna nola batere ezten assaiatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra eguitera eta scributan imeitera ceren ladin publica mundu gucietara berce lengoagiac beçala hayn scribatzeco hon dela.* Urte batzuk geroago, 1571an, Joanes Leizarraga protestanteak antzeko zerbait ziotson bere Testamentu Berriaren hitzaurrean Joana Albret erreginari: *nic scribatu dudan lengoage motá baita, sterilenetanic eta diuersenetanic: eta oraino, translationetan behinçat, vsatu gabea.*

Ildo berean eta oraintsu arte, luzaroegi pentsatu da, gure lehen idazle gehienak elizgizonak izan zirela, euskarak predikazioan mantentzen zuen egoera ofiziosoagatik horiek baitziren euskaraz trebeenak. Izan ere, Julio Urkixok *Los Refranes vascos de Sauguis-en* hitzaurrean (2) 1596.eko *Refranes y Sentencias* bildumako 273. esaera zaharraz, *Gaçean, gaçean, ta ez Ybarguengorean* ‘De la sal, de la sal pero no de la de Ybarguen’ delakoaz, emandako azalpenaren haritik, uste genuen Herriko handikiek, behekoekin mintzatzeko euskaraz nahitaez jakin behar izan arren, beren artean eskuarki erdaraz hitz egiten zutela, eta Etxepareren mezenas izandako Bernard Lehete edo Andres Poza, Esteban Garibai eta Baltasar Etxabe moduko apologista laikoak edo Arnaut Oihenarte historialaria, izan, erregela orokor hori berresten zuten salbuespenak besterik ez zirela.

Egia da Mitxelenak berak inoiz, zeharka bederen, antzinako euskal literatura idatziaren ustezko tradizio sekularren susmoa egin zuela Iburgien-Cachopinen kronikan agertzen diren bertsoak bestelako grafiaz letraldatuak zirela ohartaraztean, egileak iturri zaharragoren batetik kopiatuak balitu bezala (3). Baina edonola ere, Joan Perez Lazarragakoaren obra honek erabat bestelakatu du garai hartako sekularrez euskara kontuan genuen iritzia. Horregatik, agian arreta handiagoz irakurri beharko genituzke Rafael Mikoleta

(2) Honela argitzen du Urkixok esaera hori jatorriz erdaraz esan behar izan zela, Lope Garcia de Salazaren *Las Bienandanças e Fortunas-en* 22. liburuko pasarte hau erantsiz: «En el año del Señor de 1330 años, convidaron los Escuderos de Iburguen a comer a Juan Roys Zaldivar, hijo de Ruy Sanches de Zaldivar, con quince omes, en la Torre de Iburgoen. E quando se sentaron a comer, pidieron Sal, sal, e salieron de una camara cincuenta omes que yasian escondidos, e mataron al dicho Juan Roys de Zaldivar, e a todos los quince omes. E quedo por refrán , que cuando uno pide sal, que disen, no sea lo (sic) de Iburgoen».

En el mismo lugar indiqué también, que, a mi juicio, el refrán citado debió decirse primero en castellano y traducirse luego al vascuence: pues la doble significación de la palabra sal permite en la primera de estas lenguas un equívoco –o como dirían los franceses, un *callembour*– imposible de traducir a la segunda. Julio de URQUIJO e IBARRA: *Refranero Vasco. Los Refranes y Sentencias de 1596*. Tomo II, Colección Auñamendi, Donostia, 1967.75-76. orr.

bilbotarrak bere *Modo Breve de aprender la lengua vizcayna*-ren bertsogintza atalean dioskuzan berbak, bere garaian omen ziren euskaldun poeten garrantzia gutxietsi gabe (4).

Ez dugu ahanzi behar, gainera, berberak aitortzen digunez, guregana heldu diren lanak idatzi zituenean, Joan Perezek ez zituela oraindik hogeitun urte (*erruqui nauçu neure aideac / çegaiti nax ni gaztea / oy orainganno ez nax ni eldu / oy bada oguei urtean...*1196 r) eta datu horrek, bere bakarrean ere, aski izan beharko luke idazle honez zenbait galdera eragiteko. Lehenengo eta behin, non eta nola ikasi zuen euskaraz idazten? Eta bigarrenik, nolako ereduak izan zituen kontuan bere lehen idazlanok moldatzeko orduan?

Gauza jakina da irakurtzea eta idaztea ez direla jarduera teorikoak, erabat praktikoa eta aplikatuak baizik. Jendeak holako edo halako hizkuntza konkretuaren gainean ikasten du irakurtzen eta idazten, ama-hizkuntzaz izkiriatzeko, eskuarki, Euskal Herrian hori oraintsu arte hain ohikoa izan ez bada ere. Behin hizkuntza batean irakurtzen eta idazten ikasi eta gero, ez da hortik segitzen mintzaira horretan ikasirikoa, besterik gabe, besteetara ere automatikoki proiektatu daitekeela, batez ere bi hizkuntza horien egiturak oso ezberdinak direnean. Ondorioz, gure artean oraindik sarritan ikusten dugunez, litekeena da pertsona bat hizkuntza arrotz batean alfabetaturik egotea baina berean bi lerro idatzi edota irakurtzeko gai ez izatea. Idazteko eta irakurtzeko zaletasuna, gainera, eskola bidez ongienik menderatu den hizkuntzan izaten dugu guztiok, eta areago hizkuntza hori literatura jori eta atseginaz ongi hornitua baldin bada.

Hemendik atera nahi dudana, zuetariko askok jadanik susmatzen duzueenez, hauxe da: aztertu beharreko kontua litzatekeela Lazarraga gazteari nork irakatsi zion euskaraz irakurtzen eta idazten, eta irakurtzeko ere, zer nolako testuak –eskuizkribuak noski– erabili zituen. Galdera egiten dut, denboraz eta jakituriaz ni baino hornituagoei erronka eginez, ea horren erantzunak noizbait argitzen gaituen. Edonola ere, gogora dezagun XVI-XVII. mendeetan ospe handiko euskaldun eskribauak izan genituela, bai eta Joan Itziarkoa bezalako kaligrafo bikainak ere.

(3) Conviene también anteponer al comentario alguna observación sobre el estado del texto en un sentido general. Se diría que quien incluyó los cantares en el ms. los copió de alguna fuente escrita anterior, guardando al menos en buena parte la grafía antigua. ç, p. ej. es letra frecuente en los cantares, pero falta en el relato del sangriento suceso que constituye el cuerpo de esas páginas. Luis MICHELENA, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid, 1964, 84 or.

(4) *También algunos modernos del Parnaso Cantabrico han escrito décimas, lyras y sonetos en vasquenze, con los mismos acentos y consonantes que suelen tener en romançe, pero es obra de poco luzimiento, por los pocos en en vasquenze entienden este metro.* Zoritzarrez Parnaso horretako kideen izenak eta lanak ez zaizkigu heldu. Halere, talde horretan sartu beharko litzateke, inon kokatzekotan, 1688ean idatzi ziren Bertso bizkaitarren egilea ere. Ikus Joseba Andoni LAKARRA, «Bertso Bizkaitarrak», *Separata del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» XVIII – 2*, 1984.

Joan Perezen gurasoak haren hezkuntzaz arduratu baziren, gazteak lehenbiziko pausoak etxean bertan egingo zituen segur aski, senide letraturen batekin edo agian apaizen batekin. Bere familiaren genealogian Lazarragak bere inguruko eskribau batzuen izenak aipatzen ditu: Juan Ruiz de Larrea, egindako faltukeria bategatik galeretara kondenatua, eta Bautista de Larrea «*que llaman el papudo, escribano en Argomaniz*» (5), garaikideak biak, eta beharbada, gaztearen hezkuntzaz ardura izandakoak. Bere senide, auzokide eta zirikatzailer Esteban de Garibairen antzera, oso litekeena da goi ikasketak Oñatiko Sancti Spiritus unibertsitatean egitea, eta agian hortik heldu zen euskaltzale bion elkar ezagutzea (6). Bere jatorrizko euskaraz gainera, hezkuntzaz gaztelania eta latina ere bazekizkien, garai hartan handiki batengan espero izatekoa zenez, eta bere erdarazko poemen artean badu bat zeinetan Ciceronen mintzairan aldizka lerro batzuk ezartzen dituen, ortografia gehiegi zaintzeke, egia esan: *tentaciones graviores....quibus yn bita rresisto....me parentes tradiderunt...que ni pro nummis bendiderunt....ynterr çeteros dolores/ me magis bulneraberunt....imanas pedes clavaberunt 1170 r.*

Irakurgaitzat erabili zein erabili ez, kontua da herri-koplak behintzat biziki maite zituela Joan gazteak, eta era horretako bertsoak maiz tartekatzen dituela bere poemen artean. Bereziki aipatzekoa iruditzen zait lehenbiziko lerroetan naturatik irudiak hartzeko joera (*Haltzak ez dü bihotzik / ez gaztanberak hezürrik* gisa) hurrengo lerroetan giza gertaera batekin konparatzeko (ez nian uste erraiten ziela / aitonen semek gezürrik). Horrela, arabararen eskuizkribuan *Urtan eder arria / aen gañean choria. / Amorantian lequidanari / atera neio beguiac* koplaxo hau irakurtzen dugu (1165r), lehen zatia Orixeren *Euskaldunak* poeman ere, pixka bat aldaturik, aipatua, herri-poesiaren klixet moduan (7). Era berean, gure herri poesiaren baliabide estetiko batzuk, aurreko lerroaren errepikapen adierazkorrak adibidez, ez dira falta gure poetaren obra honetan:

(5) Genealogia berean, Joan Perez Lazarragak aita 1564ean galdu zuela aitortzen digu, hots, orain arduratzen gaituen obratxo hau burutu baino lehentxoago, egilea oraindik nerabea zelarik. Horrek azal lezake zergatik, bera ezkondu nahi zutenak, gurasoak barik, «ahaide handiak» ziren, hark poema batean dioskunez: *Aide andioc bidaldu deustae / escreviduric cartea / ezcondu gura nindueuela /ene gogoco tristea /oy eta bardin onela bada /andia jatorrt caltea / çegaiti bein ezconduzquero /galdu dot libertadea....Ene aideac oy arren au da /neuronen respuestea /acordaetan ez dodala /ain lasterr ezconqueta* (1195v-1196 v). Genealogiarako Ikus Maria COMAS Ros, *Juan López de Lazarraga y el Monasterio de Bidaurreta*, ed. Descartes, Barcelona, 1936, 129-150. orr.

(6) Ikus, honetaz Pruden GARTZIA: «Larrea Burgos baino hobea, Toledoren kidea (I eta II)», in *Berria*, 2004.eko apirilaren 8 eta 9an. Garibaik zalantzarik gabe Lazarragatik irriz aipatzen duen esaera zahar horretarako, gogoratzekoa da poetak berak idatzirikoa hau: «*Oy bada biçi oy nax / (c)judadecho chiquirr batean / (n)eurcheau bacar bacarric / (e)ne yçena letra onetan (=Lazarragaren monograma) / oy dago escreviduric*» 1177 r.

(7) *Askan eder garia / aren gañean txoria / eraztun batek bildu lezake / neskatxa, zure gerria* Gabon-kanten artean. Adibide gehiagorako. Ikus Xabier KINTANA, «Perez Lazarragakoren izkribuaren inguruan» in *Fontes Linguae Vasconum*, XXXVI. urtea, 97. zkia. 2004.eko irail-abendua, 582. or.

Mundu guztian orain ez dago
guiçon contentuagoric
oyta nola ni orain nagoan
çeruco jaunac guraric.
Çazpigarren ylabetea
urteje (= urtexe «urtetxo») onau sarturic
yru egun cunplidu baga
oy setienbrec emunic
çeña çan egun aleguerea
ene laztanac guraric
ene laztanac guraric eta
neurc ala trabajaduric.
Amore poderoso jauna
asco deusut esquerriç
çu serbiçeco ez jat faltaco
secula borondateric.
Denpora baten lotu ninduçon
catea fortiz batequin,
jaun çerucoa alabadu çe
orain banago libreric (8).
Donzellacho bat ecusi neben
lindea parebagaric
oy neure bioz amorosoau
ydogui çidan bertati
neuregaz neben libertadea
eroan çidan berequin. 1181 r

Bestalde, badirudi garai hartan bazirela Euskal Herrian zehar esaera topiko jadanik finkatu eta oso zabalduak, *Itsaso hondargabea*, adibidez, Lazarragak inoiz erabilia, hurrengo mendean Axularrek, bere «*Baina zertarako sartzen naiz ni itsas hondar gabe hunetan?*» (9) famatuan bezala, edota «*muger arrizco bioça bano / gogorraçoa çuc doçu*» 1146 r, Axularren aipatzen duen «*harri-muger*» gogorraren kidea, bai eta aditz sintetiko bereziaz poesian finkaturiko esaera batzuk ere: Etxepareren *Ezconduyen coplac* poeman agertzen den «*Nic nahyen dudanian bercech bessoon daraça*», Lazarragak gutxienez bi aldiz errepikatua: «*aldi bat çeure besoan naraçaçu*» (1186 r) «*alcar daraçagula besoetan*» (1186 v). Mendebaldeko poesia epikoan eta Bizkaiko galanteriazko poesian behin eta berriro azaltzen diren esaera batzuk (10) ahanzteke.

(8) Bertso honek antz bitxia dauka beste herri kanta ezagunaren bukaerarekin: *Goiko mendian elurra dago / erreka aldean izotza. Ni zugandik libre nago ta / pozik daukat bihotza.*

(9) Bere liburuaren aurreko aldean Bertran Etxaus-ri egindako Gomendiozko gutunean agertua. Horrez gainera badu beste bat: *Eta itsas hondar gabe hunetan sartzen naizela 226.* Cf. Lazarragaren pasarte hauekin: *...gauça sacona bide da yçan / ysaso ondarbagea... 1196 v., ...ondo uste dot galdu çala / ysasoaren ondarretan 1197 r.*

Mendebaldeko tradizio zaharrekoak dira, gainera, *Ene aragioc ycara dabilz...*1153 v eta ... *jentea negar eguitez / ycara jabilt/ lau laurenoc bildurrez, arren nançuçu / jaun çerucoen amorez / conta deçadan / pasio santua dolorez* 1203 v modukoak Martin Bañez Artazubiagakoaren 1464 aldeko hiletariariaren oihartzun garbiak: *Oñetaco lur au jabilt icara / lau aragioc vere an verala* (11).

Erdarazko iturriari dagokienez, Jose Antonio Arana-Martija euskaltzaina berehala ohartu zenez, obraren prosazko zatia Jorge de Montemayor portugaldarraren *Diana* artzain-eleberriaren nolabaiteko imitazioa da. Garbi dago poeta gazteak gogoz irakurtzen zituela garai hartako erdal literatur lanak ere. Pasarte batean gainera, *La bella mal maridada*-ren aipamena dakarkigu, Jon Kortazarrek eta Patri Urkizuk seinlatu dutenez, eta honela garai hartan gaztelaniaz, frantsesez eta portugesez izen horrekin bertso-papereran idatzirik erromantzeetan korritzen zen estereotipo ezaguna bereganatu zuen (12). Mende horretako idazlan askoren antzera, badaki tarteka *locus amoenus* topiko famatuaren ukitu laburrak egiten: *lauoc batera nor bere ardioaquin joaçela topadu çirean yturri fresco baten aldean nun guztiac alcarr eçauturic berva eguin eusaen...*1152 r, *bigarren egunean çerbait janda loac artu çituan arbole fresco baçuen azpian...*, *esan eusaen nola emazteagaz joan çidin jardin batera...*» 1143 v, ...*floresta baten erditi. Jarri guinean berbaetan / rosale baten parean...*1183 r, horiek ere, zalantzarik gabe, haren erdal irakurketen ondorioak izanik (13). Ez da falta, bestalde, *carpe diem* topikoaren etsenplurik ere: *Jauna çaoça gueldiric / basoan neurau bacarric nago / çe beguit agravioric. / Ene laztana ezin neyque /nic orrelaco gauçaric / culpa andia eçarri leydae / eyça galdu banegui...*1172 r.

Ene helburuetarako daukan garrantziagatik beherago aipatuko dudan pasarte baten amaieran, gainera, egileak mitologiako pertsonaia batzuk aipatzen ditu: Medea eta Jason (14). Aurreko esaldiak bere obrari buruzkoak direnez, dirudienetik, perpaus hau ere autoreak egindako beste poema bati dagokio. Pertsonaia hauekiko zati horiek, ordea, ez dira agertzen guregana heldu den

(10) Adibidez, konpara bitez Mikoletak bere irakasbidean dakarren bertso honen hasiera: *Dempora baten on oynertxu / baña mudatu nindia / serren penatan vior ekidan / eman senguidan gloria*. Lazarragaren beste honekin: *Denpora baten yçan ninçan / amore minez tentadua / donzella batec edegui çidan / oy neure bioz coyadua*. (1193 v).

(11) Ikus Luis MICHELENA, *Textos arcaicos vascos*, Ed. Minotauro, Madrid, 1964, 91. or.

(12) Ikus Jon KORTAZAR «Ene içena letra onetan» *El País*, País Vasco, 2004.eko martxoaren 7an, 11. or, eta Patri URKIZU, *Joan Perez de Lazarraga, Diana & Koplak*, Erein, Donostia, 41-42. orr.

(13) Erdal iturrietatik jasoriko lexikoak, *rosale* moduko erdakada nabarmenak barne, ez dio eragozten bere euskal sena azaleratzen, eta horrela *fresko* izenondoa *iturri* zein *arbole* izenekin darabilkigu, gaztelaniaz bata femeninoa eta bestea maskulinoa direla kontuan hartu gabe.

(14) Ikus 1200 v orrialdeko oharraren azken aldean dakarren zati nahasi hau: *En la copla «A fojas» dize encantadora Medeac bano denpora baten Jasoni beronec bere eztei dio falta gueiago damari tenpora baten oy bano Jasonec ysorgileri...*

testuan, eta, beraz, gure oraingo eskuizkribuaren hasierako 1138 orrialdera heldu arte galduriko (?) zatian zirela pentsatu beharko. Gai klasiko horiek, konterbatu zaigun pasarteetan agertzen den Marte jainkoa bezala (15), edota Erdi Aroko imaginariumean hain jorratuak izan ziren beste gai batzuk –neskatxa baten aurrean mantsotzen ei den adarbakarra edota kumeak bere odolaz elikatzen omen dituen pelikanoa adibidez– agian latinezko irakurketetatik jasotak zituen, baina bera izan zen, zalantzarik gabe, euskal literaturan horiek txertatu zizkigun lehenbizikoa (16).

Halere kanpoko eragin ukaezin horiez landa, badu, ene aburuz, Arabako poetak ukitu gertuagorik. Aurreko batean, prentsara presaka egindako adierazpen batzuetan Etxepareren nolabaiteko zantzoa susmatu uste nion. Hura intuiziozko zerbait zen, baina oraingoan, autore bien testuak patxada handixea goaz arakatu eta gero, susmo horiek hobeki finkatzen ahaleginduko, edo nahiago baduzue, ausartuko natzaizue.

Honetan sakondu baino lehen, ordea, beharrezkoa deritzot kontsiderazio batzuk egiteari. Alde batetik, Joan Perez Lazarraga euskaltzale eta bertsozalea zen. Bestetik, Etxepareren obra ere bertsoz osatua zen, eta arabarraren lana baino 22 urtetsu lehenago zegoen argitaraturik. Euskaraz ari zen bertsozale baten kasuan, pentsatzekoa da, pertsona ikasia eta landua izanik, haren berri izan zezakeela, Larreatik Garazirainoko distantzia, muga gora behera, hemendik Toledo edo Madrilerainokoa baino txikiagoa baita, izan. Ezin ahantz dezakegu, horrez gainera, senide batzuk eskribauak zituela, hots, letra-gizonak, eta beraz liburuzale, eta halakoen artean ezin iragan zitekeen Etxepareren lehen euskal obra hura hotsik ateratzen gabe, are gutxiago, ematen duenez, euskaltzaleak izanik. Gainera, familiaren aldetik noblea izanda, bazituen, hala nahi izanez gero behintzat, liburu hura eskuratzeko bitartekorik nahiko, bai dirutan eta bai iparraldetik obra hura ekarrazteko harreman pertsonaletan ere.

Ez dugu ahantzi behar, bestalde, aita Gamarraren 1648an idatzi zuen Arantzazuko Ama Birjinaren historia zaharrean, L. Villasantek lehenbiziko aldiz 1966an argitaratua, hauxe esaten zaigula: ... *y como todas estas cossas son tan savidas, y conocidas es notable la gran devocion, que con esta santa Imagen tienen en todos estos Reynos, principalmente en los de Castilla, Navarra, y Provincias de Guipuzcoa, Vizcaya, y Alaba. Y no es menos la devoción, que tienen los del Reyno de Francia, pues de mas de veinte leguas de la tierra adentro viene todos los años muchissima gente en romeria, assi hombres como mugeres..... y suelen ser los concursos de mucha gente, que tal vez se an visto mas de dos mil personas de Francia juntas.* Gauza berak diosku

(15) *Çuec jaquingo doçu eçe ni bidaldu nabela batalla eta guerrataco jaicoac ceñari de-rechan marte...*1153 v.

(16) *uniçormio animal fortiz / animaloen artean / naturalezaz umillaçen da / damaric dacusenean* 1184 v. *Pelicanooc amorioz / umeac daguianean / bere odolaz manteniçen dau / guztiaç açi artean* 1184 v.

Epifanio Pinagak ere: *Los peregrinos que acudían al Santuario eran incontables. En las fiestas principales llegaban «a dos y tres mil» no sólo de Guipúzcoa, Vizcaya Alava y Navarra, sino también de Castilla y de Francia. En el siglo XVIII el número ordinario de peregrinos oscilaba anualmente entre veinticinco y treinta mil.* (17). Hor garbi ageri da jende uholdeak zetozela iparraldetik Lazarragaren bizilekuaren ondora, eta beraz, haiekiko tratua erabat posiblea zela. Nork jakin, gainera, Pruden Gartziak susmatzen duenez, errores horien artean, bere eliztiarren artzain gisa, ez ote zen Etxepare bera ere inoiz Arantzazuraino heldu, bere liburuan ama birjinari egiten dizkion gorripamenak agian Arantzazukoari zuzenduak izanik!

Bada, ordea, beste datu bat Lazarragak iparraldeko euskaldunekin harremanak izan zituela frogatzen diguna. Bere familiaren genealogiaz idatzi zuen memorian, Larreako dorretxearen fundazioaz datu interesgarri bat eskaintzen digu, toki horren jabetza norengandik eta Nafarroako Eneko Aresta erregearen emaitza batetik zetorrela frogatu nahirik. Hartarako, Teofilo de la Torre izeneko jaunagana jo zuen, beronek ustezko dokumentu zahar baten kopia egin ziezaion, Eneko erregeak 871. urtean haren asaba bati Larrea ematen ziola erakusten omen zuena. Teofilo de la Torre horrez hauxe diosku: *señor que hoy es de dicho palacio de la Torre en (zuriz) a trece leguas de Pamplona;* Egia da aipamen horrek ez digula argitzen jauregia ipar ala hegoaldean zetzan, baina aski argigarria da geroago jaun berberaz eransten duen hau: *Dios le alumbre y le reduzca a la Sta. fe católica amen.* Bistan da, hortaz, protestante edo judu batez ari zela, eta gauza jakina da garai hartan behintzat erlijio horietakoek ez zutela Nafarroa Garaian bizitzerik. Beraz, Nafarroa Behereko jaun higanot edo judu bat zatekeen hura, eta aipatzen duen distantzia gogoan izanda, gaurko 70-73 kilometro, eta, Frantziako muga 65 bat kilometrotara zegoela jakinda, Teofilo hori segur aski Donibane Garazin bizi zitekeen.

Hortaz, Lazarragak, Arantzazuko errromesen joan-etorriez gainera, interesatzen zitzaizkion gauzetarako, beste bide batzuetik ere izan zitzakeen harremanak ipar euskaldunekin, bai eta, bere genealogien liburuan aitortzen duenez, haiei idatzi eta mezulariak opari garestiekin bidaltzeko ere: *y procuré los medios que me parecieron convenientes, en el dicho Capitán* [berau zen Lazarragari Teofilo de la Torrek dokumentu horren originala zeukala jakinarazi ziona] *para los aver en mi poder, el qual escribió juntio con lo que yo le escribí en 11 del dicho mes de Agº de 1593; y enviando con ellos a Francisco de Quía, soldado, le recibieron marido y muger con muchas caricias y le dieron respuesta en uno con los dichos privilegios, y el ofreció, según me dixo, al dicho teófilo de la Torre un buen azar* [azor ira-

(17) Ikus Luis VILLASANTE-ren *Historia de Aranzazu*, Gasteiz, 1966, 80. or. Ikus, halaber, Epifanio PINAGAREN *Resumen histórico del santuario y convento de Ntra. Sra. de Aránzazu*, Ed. Franciscaca Aránzazu, 1954, 21-22. orr.

kurri behar da, zalantzarik gabe] *de mi parte porque diz que mostró mucho deseo del* (18).

Egia da, Trentoko kontzilioaz gero, dirudienez, elizgizonek gai mundutarragiezt idazteko debekuak Etxepareren obraren ale gehienak sutara eraman bide zituela, eta orduko komunikabideak ere ez zirela gaurkoak bezain azkarrak, baina halere, ez zait arrazoi sendoegirik bururatzten, bai Oihenartek, bai Martinez de Isastik eta bai Larramendik hurrengo mendeetan haren ale bana lortu bazuten, Larreakoak ere, haiek baino lehenago, berea zergatik ezin zezakeen erdiets pentsatzeko, nafarraren obra jadanik bi hamarkada lehenago argitaratua zela kontuan izanda.

Zalantzarik gabe, Etxepareren obra esku artean erabili zuela jakiteko modurik erabakigarriena Lazarragaren beraren aitortpena litzateke. Baina hori ez daukagu, Montemayor edo beste iturriena ere egiten ez duen bezalaxe, egileari hori aipatzea bururatu ez zitzaiolako edota, beharbada, Trento ondoko giro hurbil hartan badaezpadako liburuak irakurria zela aitortzeak eliz agintarien-gandik ondorio larriak ekar ziezazkiokeelako, Inkisiziopeko Espainia hartan (19). Beraz, Etxepareren ustezko iturria frogatzeko era bakarra eskribu biak elkarrekin parekatzea besterik ez zaigu gelditzen.

Halere, ondo kontuan eduki behar dugu Etxepareren euskara eta Lazarragarena, gaurko mendebaldeko eta Nafarroa Behereko euskalkiak baino hurbilago egon arren, bazutela alde ez txikia, bai lexikoan, bai adizkeretan eta baita syntaxian ere. Hori dela eta, garbi dago Lazarragak, bere ingurukoek uler-tua izatea nahi bazuen, ezin txerta zitzakeela beti bere poemetan Etxepareren obran irakurririko pasarteak hitzez hitz, bere euskalkiko ordainezko berbekin baizik. Hortaz, ondoren jarriko ditudan zatiak baldintza horrekin epaitu beharko dira, neurri batean behintzat.

Kidetasunak, oro har, bostetarikoak dira: 1) gaien aukera, 2) gaiak tratatzeko modua, 3) Etxepareren hitz eta esaldi bereziak, egokiturik, beste bertso eta testuinguruetan tartekatzea, 4) errima-motak eta, kasu batzuetan, 5) bertsoen ordena ere bai. Aurki daitezkeen guztiak agortzeko inolako asmorik gabe, erakuts ditzadan bederen, horietako batzuk, errazago konparatzeko, elkarren ondoan bi zutabetan eta letra beltzez nabarmenduak.

(18) Ikus Maria COMAS ROS, *Juan Lopez de Lazarraga y el Monasterio de Bidaurreta*, Ed. Descartes, Barcelona, 1936, 92-93. orr.

(19) Ikus adibidez, 1198 r orrialdeko erlijiozko euskal poemaren aurrean egileak, badaezpada zuhurki jarririko oharra: *Aquí comienza un tratado de lo que berdaderamente aconteçera antes y el día del termeroso juicio y el galardón y premio que los buenos y los malos an de rresçe-vir segun sus obras conpuesto por Laçarraga sometido al gremio y corresçion de la Sancta Madre Iglesia arrimado a la ffe y al mejor juicio.*

AITZINSOLASA

Hasteko, oroit gaitezen da Etxeparek bere liburuaren hitzaurrea Bernard Lehete abokatuari eskaini ziola, mezenas honek lana ikusi eta nahi zuen era-
ra zuzendurik argitara ziezaion:

*Eta ceren oray çuc, iauna, noble eta naturazcoac beçala, baytuçu esti-
matzen, goratzen eta ohoratzen heuscara, çuri, neure iaun eta iabia beçala,
igorten darauritzut heuscarazco copbla batzu, ene ignoranciaren araura
eguinac. Ceren iauna, haiec iqhussiric eta corregiturik plazer duçun beçala,
irudi baçautzu, imprimi eraci diçaçun.*

Lazarragak ere badu beste testu bat, gaztelaniaz, hitzez zein mamiaz goi-
koarekin antz harrigarria daukana:

*Porque a este librico a de andar por el mundo a donde aunque aya
muchas personas que entiendan mejor que yo lo sabre dezirlo en el conte-
nido abra hartos que thernan deseo de los saber me paresçio no ser cosa
superflua al cabo desta hobrezilla dalle a entender a los tales **subjetando-
me en todo a los doctos y discretos para que suplan y corrijan mi igno-
rancia** quiero dezir que ban en **halgunas coplas** algunas autoridades y
nombres castellanos ansi metricos como prosaicos las cuales aunque como
arriba dygo ay muchos que las entenderan abra tambien hartos que no es-
taran en quenta de lo que por ellas o en ellas quiero dezir por no aver ley-
do la ystoria y origen dellas y en lo que toca a lo significado dellas digo.
(1200 v)*

JUDIZIO JENERALA

Joan Perezen obra gehiena maitasunezko poemez osatua izan arren, ba-
dauzka, Etxeparerenak bezala, erlijiozko bertsoak ere, eta horietako batzuk,
behenafarrak ukituriko gai berberari buruzkoak. Autore biak, adibidez, azken
eguneko judizio jeneralaz ari ziren.

Patri Urkizu ere konturatu da Etxepareren eta Lazarragaren arteko gaiki-
detasun honetaz. Halere, azken buruko iturria Mat 25, 37ko pasartea izanik
ere, ez dirudi Joanes Leizarragaren 1571ko euskal itzulpena, hitzez hitz, bes-
te lan horiekin zuzenki konparatzekoa denik, Berazkoizkoarena beste autore
horien obrak baino beranduago eman zelako argitara. Halere, Bibliaren pasar-
tean azaltzen den gai hori bi autoreon bertsoetako kontakizunarekin zehatza-
go erkatuz gero, badirudi Lazarragak ez zituela bere narratziarako soilik kon-
tuan hartu ebanjelariak kontatzen dituen xehetasunak, baina bai, aldiz,
Etxeparek bere bertsoetan dakartzan beste elementu gehigarri batzuk, Biblical
bereziki ageri ez direnak. Hona:

Leizarraga:

*Ecen gosse için naiz eta eztrautaçue eman iatera: **egarri** için naiz, eta eztrautaçue eman edatera: arrotz nincen, eta eznauçue recibitu, **billuci**, eta eznauçue veztitu: eri eta presoindegan, eta eznauçue visitatu.* Mat, 26, 42-43

Etxepare

Gure artian haur dacussat ixutarçun handia
Nola dugun cerbiçacen hanbat gure exaya
Iangoycoa **desconozi gure saluaçalia**
Eta oroc eçaguçen dela **videgabia**.

Beqhatoren contra date orduyan mundu gucia
Ceren **duten ofenditu hayen creaçalia**
Ordu hartan ixilic dauque triste veqhatoria
Orotaric cerraturic daude paussu guciac

Icussiric **anhicetan beharrian pobria**
Eri **gosse** egarria eta buluzcorria
Ene ycenian anhicetan galdeguinic limosna
Çuyec vqhen baytuçuye heçaz guti ansia.

Bay erhoqui **conplacitu ene contra exaya**
Demonio haragui bay etare munduya
Oray dela çuyendaco maradicionia
Ifernuco suya eta iagoytico nequia
Eta çuyen conpaynia demonio gucia

Lazarraga

Eguiten dogu **delito bat**
Gutziz yndolerablea
Andiro **ofendietan dogu**
Guztioen criadorea

Onegaz **enojaetan dogu**
Guc **aren magestadea**
Alborotadu daroagu
Virtuosooen baquea
1159 v

.....
çinbat joaçen
ebili pobre munduan
goseac ylic
oçac bere bay canpuan
oy çuetara joan joaçen orduan
limosna esque
jaungoicoaren contuan
çuec oegaz
oy contu guichi orduan
orain çaoça gumuta deçun lecuan
çuelacoac
egon doaçen moduan
utra gaxtoto
biçi çinean munduan
ataidea
ez çeucala contuan
ene gauçaric
ez çeucala buruan
beti ceonçen
Satanasequin jocuan
Pensamentuoc
Yfini бага çeruan 1199 v

MAITASUNEZKO BERTSOAK

Ondoren maitasunezko bertsoetako adibide batzuk erakutsiko ditut. Ideia eta hitzen arteko antz nabarmenez gainera, ez dut uste kasualitatetzat jo behar dugunik kidetasun formal eta tematiko batzuk bi autoreon bilduman, elkaturik, multzo berean, kokaturik egotea. Horrela Etxepareren bertsoetako elementu eta atal batzuk behin eta berriro tartekaturik agertzen dira Lazarragaren poemetan ere, trataera maiz ezberdina eta inoiz alderantzizkoa ere izan arren.

Benedica fortuna! Ala encontru hona!
Oray beguietan dicit desiracen nuyena.
(Amorez errequeritza)

Oray eguyn duçu nahi duçuna
Eman darautaçu ahalgueyçuna
Maradicacen dut neure fortuna
Ceren gin vaynendin egun çugana
(Amorosen disputa)

Haraycinacorik duçu errana:
Vci daçanorrec escuyan duyena
Nahi duyenia eztuqueyela,
Hïçak hari bira, dugun eguyna.
(Amorosen disputa)

Oray porogacen dicit daquitenen errana
Ehorc vci eztaçala escuyetan duyena
Elas yzul albaneça iragan den denbora
Segur oray enyqueci dudan gogoanveharra
(Amorosen partizia)

Bada vci albayneçac ny holacoz yxilic
Horren gayz ciraden guero eguinen dut verceric
(Potaren galdacia)

Ny enuçu ohoyna arrobacer nyçana
Oray othoy enadila oguen gabe difama.

Enetaco ohoyn cira ohoyn ere handi cira
Nic veharren nuyen gauça daramaçu çurequila

Ni ez nuçu jakinxu: clarqui erran eçaçu,
Ehorc unsa adi çiçan nahi valin baduçu
(Amorez errekeritza)

Alabaçen dot çeruan Jauna
bide dodana eguinic
çegaiti naben çuregaz batu. (1170 v)

Lecu onean topadu gara
Jaun çerucoac guraric
Oy apeadu bear neuque
Badoçu borondateric (1172 r)

Jaun çerucoay emaiten jagot
Oy asco gueraçiaric
Deseo <n>eben ocasio bat
Çarren nagoan jaquinic (1195 r)

Neure buruau erraz daidit
nic dichosaçat edugui
Jentilhonbrea, çegaiti naxan
eguin ni çugaz topadiz (1170v)

Nic orain diot ynox ez çala
ypui çarrie guçurric
çegaiti gauça eguinic ezta
munduan secretocoric (1195 r)

ene laztana ezin neyque
nic orrelaco gauçaric
culpa andia eçarri leydae
eyça galdu banegui
jentil onbrea ez neyqueçu
neure biçian bervaric
oy eta bardin ezpa çe eguit
oy orain ychi libreric
Biarreçiac urrean dotoz
Arren betorque ebeti (1172 r)

Al daguidana nic eguingo dot
Ez artu asebaric
Horrela gura doçun azquero
Ezin neyque besteric (1172 r)

oy ta çegaiti çu erayteco
ni (sic) eztot poderioric.
Poderioa andia doçu
çeruko jaunac emunic
.....
çure berbaoc adietaco
ez dot entendimenturic
claruxeago berva eguiçu
edo çaoça yxilic
ene laztana çure bildur nax
ezin eguin dot bervaric
nic claruago banesaqueçu
oy baneu liçençaric (1171 r)

Respostuya eman deraut luçamendu gaberíc
Cortesiaz hon deriçut nic çuri hay segurqui
 Berçeric nitan eztuqueçu abisacen citut nic
 Gazte çoróa nyçan arren enuqueçu **hargatic**
 (Amore gogorraren despita)

Andre eder gentil batez hautatu çayt veguia
 Herri orotan gauça oroz **eztu vere paria**
Othoyce bat baneguyon larradala eguia
 Biderica liçatenez nynzan haren gracion
 (Amore gogorraren despita)

Albanerra eguya, nyc dut pena handia;
secretuqui minça guiten bioc, othoy, maytia»
 (Amorez errequericia)

Secretuqui vehar dicit harequila minçatu
 Ordu hartan iagoyticoz exay ezpa vaquetu
 Nyri vnsa ezpadaguit vehardicit pintatu
 Ene buruya ciadaçu harendaco abastu.

Amoria, nor yçan da gure bion artian?
 Muthaturic vaçabilça ia aspaldi handian.
 nic çugana, daquidala, faltatu eztut bician;
bioc behin secretuqui nonbait mynça guitian.
 (Amoros gelosia)

Çuhaur nahi bacirade ni segretu nuqueçu
 Gure arteco amoria ehoerc eziaquiqueçu
Secretuqui minçaceco othoy bide ydaçu
Enequila minçaciaz gayçiç ecin duqueçu
 (Amore gogorraren despita)

Minzaceco çurequila **gau bat** nahi niquezi
Hilabete conplituric hura luça valedi
 Arranguren qhondaceco asti nuyen frangoqui
 Eceyn ere veldur gabe egoyteco çurequi
 (Amorosen partizia)

Gende honac vihoça daut bethi ere nygarrez
 Neure amore chotildua galdududan veldurrez
Gaoaz loric ecin daydit haren gogoan veharrez
 Gogoan vehar handi dicit bethe nuyen adarrez
Iangoycoa edetaçu amoria gogotic
 Eta haren yrudia ene veguietatic....
 (Amoros gelosia)

Erançon çidan utra cortesdo
 beguiac abajaduric (1170 v)

errespuesta emayten çidan
liçala nesca onestua
 ayta amaac liqueoela
 berebiçico afrontua...(1193 r)

Yruraizco hermandandean
 lecu on baten aldeti
 Dama bategaz topadu ninçan
Lindea parebagaric
Berva eguiten asi ninçaçan
 Jarri guinean gueldiric
 Neure biçian ecusi ez dot
 Ayn gauça abisaduric
Forma onetan berva neguion
 Ez jat ançitu bervaric...(1170 r)

ene lastana solas daigun
gueurcheok bioc bacarric
 Jaun çerucoaen amorearren
 Jauna çaoça gueldiric (1172 r)

Daguigun conbersadu alcarrgaz
çu nigaz confesadu ni çuregaz
 Alcarr daraçagula besoetan (1186 v)

....Eguin eguiçu
 nigaz **orrrdu bacox bat cunplidua**
 çu çara ene beguioen espilua (1186 r)

Ene gau egunoc gucioc dolerez
Loric eçin eguin dot amore minez daco
 Ita dolerez oy ene lastanari alan çayrez
balia daquidala Jauna
 amorez ezpa ilgo naico
 daue rore minez (1171 r)

Amoryac othoy parti guitecen
 Gendiac diradela hassi beqhaicen
 Laydoc hartu gabe gueldi guitecen
Gendec yrrigarri guerta ezquiten.

.....
 Horlaco erançutez vci naçaçu
 Gueldi vacinite nahi nvqueçu
 Gure **echian ohart vadaquízquigu**
 Bioc iagoyticos galdu guituçu

Gendiac so daudia bethi gugana
 Nihaur secretuqui nator çugana
 Çuhaur daquiqueçu noyz den ayzina
 Neque eçayçula gitia nigana
(Amorosen disputa)

Gayzqui eguin dadinian **gendec sarri daquite**
 Ene gayzqui eguitiaz **enec laydo luqueyte**
 Çu eta ni elgarreequi vnsa ecin guynate
 Çaude yxilic çoz horrat eta hobe baitate
(Amore gogorraren despita)

Munduyan ezta gauçaric hayn eder ez placentic
 Nola emaztia guiçonaren petic buluzgorreric
Besso biac çabalduric dago errendaturic
 Guiçonorrec daguiela harçaz nahi duyenic
(Emazten favore)

Amore bat onhexi dut guciz soberatuqui
 Ene arima eta vihoça **iossi dira harequi**
 Haren yrudi ederrori **veguetan** ehoqui
 Harçaz orhit nadinian vihoza doa ebaqui
(Amorosen partizia)

Iauna guertuz hic daducat (sic) porfidia handia
Ixil endin nahi niqec ala ene fedia
 Hiz gutitan adi ezac nahi vaduc eguia
 Hiretaco ez diaducat guerthuz neure buruya
(Amore gogorraren despita)

gaaçustenac oy ez daguien
pensadu beste gauçaric (1172 r)

errespuesta emayten çidan
 liçala nesca onestua
ayta amaac liqueoela
berebiçico afrontua...(1193 r)

...secula barriz çe besaqueo
 besteren abantajaric
 denporeorrec emun badaqui
 ez egon tentaçacaric
çegaiti bera ezta eçingo
ocean çabal çabalic
 gabaz egunaz çe beracusque
 secula cobardiaric
 laztanagana joango bada
 çe beroaque lagunic
 bere **beguiac** oy berabilque
laztanchoagan josiric... (1182 r)

egun ascotan ni ebili naiz
 ez dot edugui dicharik
 Ene lindea, çu ecusteko
 banago sepultaduric,
Oi arren, jauna, yxilic bego
çe besat orrelacoric (1171 r)

oy eta barriz osteangoan
 arren, **çe beguit burlaric.**
 Ene lastana, ene fedea
ez dot eguiten burlaric (1171 r)

Vici nyçan egunetan vada ecitut vciren
 Nic cer oray nahi vaytut heben duçu eguinen
 Vste diat escuyarqui **eziçala burlacen**
 Guïçon hunec oray nuya heben laydoz veteren
 Eyagora nyc cer daydit çauden yxilic hanbaten
(Potaren galdacia)

Vihocian çauri nuçu eta **gathibatu nuçu**
 Amoretan har naçaçu nic dudana çure duçu
(Amorez errequericia)

Denbora hartan ohi nicin nic çugatic dolore,
 oray aldiz çure faltaz muthatu niz ny ere;
 malenconya ecitela; varduqheçu amore,
 bana ordu vacinduque cençaceko çuc ere
(Amorosen partizia)

Azken bertso hauen hasieran, gainera, itxura osoaren arabera, euskal herri poesiaren ohiko klixeta zen, Lazarragak berak maiz erabiltzeaz gainera, Mikoletak dakarren bertso batean ere agertzen da eta: *Dempora baten on oy ne-rechu / baya mudatu nindia / serren penatan vior equida / emon sengidan gloria.*

Kasuren batean baserri giroko irudia bera azpimarra genezake, beste hitzez esana:

Alhor hartan hel badaquit ereytera hacia
 eta ene vada ere lastoa eta vihia,
 ez batori ahal duquet, ezetare vercia:
 lan eguinaz esquer gayxto, galdu yrabazia,
 bercerenzat gueldicen da ene çucenbidia;
 aguyan guero alabarequi ezconduko semya.
(Ezkonduyen coplac)

...çugan ereingo dan ene açia

ez bildurrtu eze
 ezta gaçia (1173 r)

Eguin doçuna eguiteraco
 ez doçu errazoaric
 çerren nic çuri eman eztiçut
 artaco ocasioaric
ez gueiago nic eguin ez dot
çure basoan egurric
 secula barriz nic ez neguian
 oy çure contra bervaric
 (1195 r)

(20) Egia esan, «maitasunezko gatibutasuna» aipatzen digun bertso honek antz handiagoa dauka Lope de Vegak bere *Los ramilletes de Madrid* komedian (1615) dakarren euskarazko herri-bertso ezagunarekin: *Zure vegui ederro<c> / ene laztaná / cativaturic nave / librea ninzaná*, eta, segurenik, lehenagoko herri-iturriren batetik jasoa zuketen ideia euskal poeta biok.

Ez dira oso esanguratsuak, Mikoletak berak bere garaian holakoak edonon oso ezagunak omen zirela dioskulako, baina kontua da lelori-lelori bertsoak ere, kasualitatez, poeta bien lanetan agertzen zaizkigula, garai haietako gainerakoetan ez bezala (21).

Etay lelori bay lelo pota franco vercia vego
Andria miña albaycinde verce aldian emiago
(**Potaren galdacia**)

Etay lelori bailelo leloa çaray leloa
Heuscara da campora eta goacen oro dançara
(**Sautrela**)

...Ytai lelo y bai lelo
echean aray leloa
damarica dan galantaena
Belagai Butroecoa... (1205 r)

ETXEPAREREN KANTUA

Interesgarriak iruditzen zaizkit, bestalde, Lazarragak bere koadernoaren azken aldean dakarren azken judizioaren pasarte batzuk, *Mossen Bernat Echarparere cantuya* delakoarekin aieru bitxia daukatelako. Etxeparek berak kontatzen digunez, Nafarroako erregearen aurrean egin zioten salaketa garbitu nahirik, harengana joan zen, baina izterbegien eraginez faltsuki akusatua izan eta ondorioz Biarnon kartzelaldi latza egin behar izan zuen. Gatibualdi hau egiazkoa eta beldurgarria izan zen, eta ez Hitako Artziprestearena bezala (22), soilki poetikoa, bera preso zegoen bitartean jende batzuek hiltzeko gaztigua pairatzen zuten eta.

Edonola ere, giltzapeko zigor hori bere bekatuengatik bizitza honetan Jainkoak eskaini zion gaztigitzat hartzen du Etxeparek, horrela beste munduko pena ikaragarriagoetarik salbatuko zelakoan. Hori dela eta, erregearekiko pena eta Jainkoaren gaztigua elkarrekin nahasirik azaltzen zaizkigu eta, beraz, litekeena da Joan Perez Lazarragakoak, behenafar apaizaren egiazko gorabeherak zuzenik jakin gabe, edota euskalkien ezberdintasunagatik bertsoen esangura ongi ulertu ez zuelako, kontakizuna zerbait metaforikotzat jo eta bertako elementu horiek bere beste poema baten iturburutzat hartzea. Halere, litekeena da autore gazteak lehen euskal poema liburu hura behin eta berriro irakurria izatea eta, inkontzienteki, haren pasarteak, esaldiak eta elementuak asimilatuz, azkenean bere buruko baliabide-biltegian metatzea, eta idaztean haiek aldizka ia konturatzeke azaleratzea, jatorrizko materialak bere kasa birmoldatuz, jatorrizko testuan esaten zenarekin beti bat etorri ez arren.

(21) *Modo de la vizcayna poesia y sus versos. Dexando a las coplas de lelori, lelori, que suelen cantar las moças de los dias festivos, que no entran en la mas grave poesia vascongada...*

(22) Lazarraga gazteak ere behin bederen maitasunezko kartzelaren kontua dakarkigu: *Ysi jaçun bada secularco / carçel gogorr onetaco ateaç / ay ay ene narru çuri gazteaç...* 1182 v, berau ere, noski, erabat fikziozkoa izanez.

Moseen Bernat iaquin vahu gauça nola ginen cen
Bearnora gabetariç egon ahal inçancen

Heldu vehar duyen gauçan ezta escapaceric
Nic oguenic ez nuyela hongu gitez verceric
 Bide gabec haritu nu vide ez nuyen leqhuric
 Erregeri gayzqui saldu guertuz **oguen gaberic**

Iaun erreguec meçu nenzan ioan nenguion bertaric
Gayceç lagola eñçun nuyen bana nic ez oguenic
 Izterbeguier eneyen malician leqhuric
 Ioan nendin enaguien oguen gabe ihesic.

Valinetan ioan ezpaninz oguenduru niñçaten
 Ene contra falseria bethi cinhexi çaten
 Iustician eñçun vaninz sarri ialgui niñçaten
Haren faltaz hassi nuçu iauguitiaz dolucen.

Vercen gayçaz ceñçacia çuhurcia handi da
 Yzterbegui duyen oro nitan vedi gaztiga
Abantallan dabilela albayledi segura
Gayça apart egoyztea bethiere hobe da

Iangoycua eguin dicit çure contra beccatu
 Hayez nahi enuçula othoy heben punitu
 Erregueri daquidala nic eztcit faltatu
Ceren egon vehar dudan heben hanbat gatibu

Vatre minic heben eztuc lecot ialgui anhia
 Han direnec bethi die suyan **pena handia**
Pena handi ycigarri eceyn pausu gabia
 Harçaz orhit adi eta duquec paciencia

Libertatia nola bayta gaucetaco hobena
 Gathibutan egoytia hala pena gaycena
Ny beçala eztadila othoy ehor engana
 Ez etare hiz orotan fida ere guiçona
 Iaygoycua çuc veguira niri ere çucena.

Oy guiçon batec
erregue baleu
enojadu
enojaduta
asco maneraz afrontadu
 ytaunquetan dot
oy leyquean açertadu
atrevimentuz
oy balequio arrimadu
nic ez neyque
al eguiala consejadu
çerren leyque
oyta bertati condenadu

Nai equion nic aren contra
 oy **ez neducan quexaric**
 ez eben gura nic aren causaz
 eguin neguian negarric
 ecusen guero ez neucala
 eçertan bere **bearric**
 bere **erriadu leialaz** nola
 a niçaz acordaduric

esan dogun au
 arren daygun aclaradu
 jaquin eguiçu
oyta dogula enojadu
jaun çerucoa
 cereren ditugu quebrantadu
 oy mandamentu
 santuac eta traspasadu
 çegaiti dogun
pena andi merreçidu 1198 r,v

SAUTRELA ETA LOA DE LAS DAMAS Y GALANES BASCONGADOS

Itsu izan beharko genuke, Lazarragaren poema honetan, zeinetan bere sor-terria, Araba eta Euskal Herria, bi-biak, zein bere izenarekin goraitpatzen di-tuen, eta Etxeparek bere Kontrapas eta Sautrelan ere agertzen diren laudorio-en artean kidetasunik ez ikusteko. Nafarraren kasuan, batez ere, hizkuntzari buruzkoak dira eta bigarrenean hitzunei zuzenduak, baina Lazarragak ez du horregatik hizkuntza ahanzten, Etxeparek ere bere herria, Garazi, herritarrak eta, oro har, euskaldunak oro ahanzten ez dituen bezala. Honetan ere, zinez

esan dezakegu gure lehen poeta biok nork bere jaioterria laudatzean, ondo go-goan izan zutela, aldi berean, beren eskualde hori nazio eremu zabalago baten atala besterik ez zela, eta horregatik, euskaldunak oro batak eta Euskal Herri osoa besteak goretsi zuten.

**Garacico herria
benedica dadila.
Heuscarari eman dio
behar duyen thornuya.**

.....
**Bascoac oroc preciatzen
Huescara ez iaquin harren
Oroc iccassiren dute
Oray cer den heuscara (23)**

.....
**Eceyn ere lengoageric
Ez francesa ez berceric
Oray ezta erideyten
Heuscararen pareric
(Contrapas)**

**O heuscara lauda ezac garacico herria
Ceren hantic vqhen baytuc behar duyan thornuya**
Lehenago hi baitinçan lengoagetan azquena
Oray aldiz içanen iz orofaco lehena

Heuscaldunac mundu orotan preciatu ziraden
Bana hayen lengoagiaz berce oro burlatzen
Ceren eceyn scripturan erideiten ezpaitzen
Oray dute iccassiren nola gauça hona cen.

Heuscaldun den guiçon oroc aicha beça buruya
Eci huyen lengoagia içanen da floria
Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhasteco desira

.....
(Sautrela)

**...ysasoorrec horve guztiaz
beti çagie laudatu
çegaiti doçun eusquel erria
aynbat bentajaz dotadu**
ysasoori tinta balidi
çeru çabala liburu
**oy arabaco abantajaoc
eçin litezque contaðu**
jende noblea eçin nesaque
bear deustaçu parcatu
.....
oy gaztelaco erregue jauna
erregiagaz (= «erreginagaz») **yçasu**
çeuere cortean dama ederric
nola bapere ez doçun
çegaiti eusquel errian dira
eder guztioç dotatu
ene bervaoc jende noblea
çe daidiçu pensadu
neure erria alabaçerren
nic ditudala fingidu
bada nic (sic) **bere jaquin eguiçu**
oyta naxala fundadu
oy anchinaco liburuetan
çeñetan ditut eçautu
eusquel erriau oy nola eben
erregue batec pobladu
gente noblez **da lenguageaz**
çenac eusten aguindu
çeruco Jaunaren fede santua
oy leguiela cunplidu
oy salamonec escribiçen dau
jente noblea jaquiçu
bere biçian oy ez ebela
gente obaric topadu.

Loa de las damas y galanes bascongados
(1169 r-1170 r)

Orain arte aipaturiko kidetasun hauek guztiok, guztiak maila berekoak izan ez arren, ene iritziz nahikoak dira gure lehen euskal poeta bion artean egiazko loturak izan zirela era arrazonagarriaz susmatzeko. Badakit norbaitek esan leza-keela badela antz horiek justifikatzeko beste modurik, hots, autore biak hiruga-

(23) Hemen, segur aski, inprenta hutsa dagoke, errimak «oray heuscara cer den» eskatzen baitu.

rren iturri batetik edanak izatea, edota garai hartan modan zeuden gai orokor berberak biek, nork bere aldetik landuak izatea, hor eredia hartu baina elkarren berri izan gabe. Litekeena da, baina edonola ere, antz formal horietako bakoitzaz gainera, hor dago guztien multzoa bera: kidesun horien behin eta berrizko maiztasuna, gai beroriexen aukera eta, inoiz, gaia garatzeko orduan erabiliriko formulak berak ere bai. Kasualitate gehiegi, eta mende haietako beste ezein euskal idazlerengan aurkitzen ez ditugunak. Ondorioz, ene ustez, arrazoi aski pisutsuak ditugu Lazarragak Etxepareren poemen berri zuzena bazuela pentsatzeko.

Lazarragak Etxepare irakurria izateak, bestalde, funtsezko garrantzia dauka euskal literaturaren interpretazio orokorra egiteko orduan. Izan ere, gure literatura maiz aurkeztu izan den era ikusita, irudi luke gure lehenbiziko idazle zaharrak bana-banako frankotiratzaile bakartiak izan zirela, funtsean apaizak, zein bere eskualdeari begira, muga politikoei aldenduak eta elkarren berri izan gabeak. Azken aldion biltzen ari garen datuen arabera, ordea, errealitatea oso bestelakoa izan zela dirudi: laikoak eta handikiak ere euskara lantzeaz interesatzen zirela, hasiera-hasieratik bazirela egiazko harremanak Pirinioen alde bateko eta besteko idazleen artean, bazutela elkarren ezagutzarik eta beren obretan bazela, herri bereko semeak ziren aldetik, beren nazioaren literatura sortu eta lantzeko kontzientzia, banaketa politikoak gora behera. Erran nahi baita, nolabait, bazekitela euskal literatura nazionala moldatzen ari zirela, ez baitzen kasualitatea, Ernazimendu giro hartan, bai Etxeparek eta bai Leizarragak, zeinek bere lanean, nazio hitza, euskaldunei buruz aplikatua, horrelaxe, zehazki, erabiltzea (24).

Gainera, oso esanguratsua da Leizarragaren aipamena «*berce natione gucien artean*» ia-ia Etxepareren hitz berberekin formulatua izatea «*berce natione oroc*», Beraskoizkoak, inoiz susmatu den bezala, Garazikoaren lana irakurria zuela egiaztatuz (25). Lazarragak, bestalde, Etxepareren ildotik, arestian jorratu den bere *Loa de los galanes y damas vascongados* horretan, argi erakusten du bere sorterrria eta jendea goraiatzean zer nolako estimua zion bere nazioari. Gogora dezagun, bidenabar, bera dugula *Euskal Herria* hitza eta kontzeptua lehenbiziko aldiz aipatzen digun lehen euskal idazlea. Merezimendu ez txikia, aldi berean gure nazioaren iparraren eta hegoaren arteko lehen zuzia erakusten digun poeta honentzat.

(24) Etxeparek Bernard Leheteri egindako hitzaurrean: *Eta causa honegatic guelditzen da abatauric ecey reputacione vague eta berce natione oroc uste dute ecin deus ere scriba dayteyela lengoage hartan nola berce oroc baituite escribatzen beryan*. Gauza bera gertatzen da Leizarragak Joana Albrete Nafarroako erreginari egindako aitzinsolasean ere: *Alabaina segur içanez ecen Heuscaldunac berce natione gucién artean ezgarela hain bassa, non gure lengoagez ecin eçagut eta lauda deçagun gure lainco launa...* . Zalantza izpirik geldi ez dadin, irakur dezagun frantsesezko testua ere: *Toutesfois m'asseurant que les Basques, entre toutes autres nations, n'estoyent point si barbares que de ne pouvoir reconnoistre le Seigneur en leur langue...*

(25) Hori pentsarazten digute, behintzat haren hitzek: *nic scribatu dudán lengoage motá baita, sterilenetic eta diversenetic: eta oraino translationetan behinçat, vsatu gabea*. Leizarragak beraz, bazekien euskara bera baino lehenago erabilia zela eta hurbiltasunagatik ezagut zezakeen lehen liburua Etxeparerena zen, Santxo Eltsokoarena haren eskuetaraino heltzeak zailagoa dirudi eta.

Hortaz, XVI. mendean Lazarraga hegoaldekoak Etxepareren lana ezagutzen zuela kontuan izanda, XVII. mendean Oihenarte iparrak hegoaldeko aita Moret historialari nafarrarekin harremanak izan eta eta hegoaldeko atsoitz-biltzaileen lanaz interesaturik zebilela jakinda, Axular hegoaldeko iparraldeko parrokiaren baten erretore izan zela, XVIII.lean Joanes Etxeberri Sarakoa hegoalde honetan, Beran, Hondarribian eta Azkoitian mediku ibili zela gogoratu, hortik aurrerako harreman ezagunagoak ez aipatzeagatik, zinez esan dezakegu gure literaturak hasiera-hasieratik izan duela gaurdaino sekula hautsi ez den batasun-kate etengabea. Hor, noski, Lope Martinez de Isasti edota Manuel Larramendi moduko autoreen lekukotasuna ere aipa genezake, hegoaldekoak izanik ere, nork bere obretan iparraldeko euskal idazleen lanen berri bazutela garbi aitortzen ziguten eta.

LAZARRAGAREN TRATAERAK

Baina bego literatura bere lekuan eta iragan nadin edo, Lazarragari segituz, nairagan orain neure lantxo honen bigarren atalera. Honetan Larreako jaunak elkarriketetan –egiazkoetan zein fiktizioetan– darabiltzan trataerak gaingiroki aztertzen saiatuko naiz.

Funtsean, hegoaldeko gaurko euskararen bezala, bi dira arabarraren trataerak: zuka eta hika.

Lehena, zukako trataera markatu gabe eta kortesiazko moduan erabiltzen du:

*Donzellacho linda damea
flordelisea çara çu.
Ene penea dacusun guero
arren berva bat esaçu».*

.....
*Jentil honbre penadua enegaiti cautibua
çure llantu dolorosooc
emaiten deustae contentua 1143 r.*

*Ene jauna, çer diostaçu
çer dauçaçu bularretan
çaguïta bat eben daucat 1197 r.*

Gogoan izan behar da Lazarragaren euskararen, plural zaharreko *zu* izen ordaina jadanik singularra zela, pluralerako forma *zuek* izanik, aldamenean *guez* zeukana, Done Emiliagako glosa zaharretako *guez ajutu ez dugu* hartan bezala edota Zigoitiko euskaraz Azkuek bere garaian oraindik bizirik aurkitu zuenez, eta hor ere Alfonso Irigoienek aztertu zuen fenomeno interesgarria agertzen dela (26). Edonola ere, singularreko zein pluraleko izenordaino bi-

(26) Ikus Alfonso IRIGOYEN, «Done Miliaga Kukullakoa eta euskara», *Euskera*, XX, 1975, Bilbao, 161-186 orr.

garren pertsonako adizkera berbera zegokien: zu *zara* eta *zuek zara* alegia, gerroagoko beste autore batzuetan bezala.

Bestalde, hika edo hitanozko trataera norbera baino maila apalagokoekin ohi darabil Lazarragak (artzainekin, soldaduekin, senideen artean, etsaiekin, Kristok Done Petri...) bai eta senide arteko harremanetan ere:

*Silvia despediduric bere ugaçabaganic ynorc eçautu ez leguiançat quendu eben bere jaztecoac eta artu eben arçai baten jaztecoac. Eta asi can bere biajea arçæen Silvero joeala lecuetati. Egun baten bada bere bideti joeala topadu çan arçai bigaz çeñai Silviac ytaundu eusten nora lloaçen, çeñac erançun eusten manera onetan: Arçai polita (27), **yc jaquingo doc** eçe guec goaçela Dueroco riberara, çegaiti ençun dogu ezen Silvero derechan arçai bateg dabela lucha andiac armatu comarçetako arçai guztiaquin eta dagoala denporea asignadur (sic) egun seigarren eguneco eta ala ene lagunau eta ni goaç ara Silveroren jentilezac ekusterren çegaiti utra manera andian daçauen guztioç alabadu deuscue. Silviac Silveroren yçena ençun eguian orduan asi çan negar egiten 1147 r,v*

*Donostiaco San Françiscuan
agoan giçon soldadua
Donçelleoni **eguin jacac**
Yzta ondoan anditua
Nyc lançeteaz **jo diat** eta
Oy **yc eçarroc** emplastua. 1193 r*

*Gau-egunetan beti nago
Esecoquin deadarrez
Senarr gureak oita nago
Esecoxeoc beti barrez:
Oraingaño gaztea **ax ta**
Urrtexe baten **goza adi**. 36. or. Aur.*

*Traidorea, çerr da onela
çer **eguin deuc** jauregietan
eyz ona
ychi dinat menaetan
igo eguinda
asi adi moçietan
ni banajoa (sic)
salsearen aurrquietan
ez al deustac baldin eguia contaetan 1197 r*

(27) Ohartzekoa da gaur Hegoaldeko euskaldunen artean bederen, seguraski gaztelaniaz «bonito» izenlaguna pertsonekin femeninozko eran emakumei besterik esaten ez zaienez gero, «gizon polita» edo «gazte polita» gisako esaerak ezohiko bilakatu direla, hortik *guapo* moduko erdarakadetara iraganaraziz. Ez da hori, ordea, Lazarragak pasarte honetan darakuskiguna.

Sar ezac, Peru
gabineteori geldiric
bere lecuan.
Ze eguic beste gauçaric
 Armaz inor il daguia[na]c
 armaz **il bearco dic.**
Jan done Periac
ez eguian besteric
sartu eguian gabinetea exilic ...1200-v

Halere, kasu batzuetan, gaur ohikoa izaten den trataeran ez bezala, aita-amek seme-alabei hika eta hauek gurasoei zuka egin beharrean, kasuren batean, zergatik ez dakigula, bada semeari zuka egiten dion aita bat (gaur ere aski normala denez) eta aitari hika egiten dion seme bat ere bai:

baeson aiteac: ene semea
*neuri baño oba **derechudana** (28),*
ebenche biçi da ene laztana, 1154 r (beheko bazterrean)

Semerik badeu, esaten jago
*Aita, **eguidac** jaquea.*
Ari jaquea eguin orduco
alabeorrec gonea.
Oy ainbat dacust laçeria çe
eraetan jat fedea.
Oni aparta al daguiona
dicha oneco semea,1196r

Etxeparek egiten zuen bezala, hasieran zuka trataturiko pertsoneri, ordea, hika egiten die horiekin haserretuz gero, lagun horiei nolabaiteko mespretxua adierazteko:

... horrelaco vanitatez nyri segur uztaçu
provehuric ezтуqueçu eta cinhex nazaçu
*Iauna guerthuz **hic daducat** (sic) porfidia handia*
*Ixil **endin** nahi **niquec** ala ene fedia (Amore gogorraren despita)*

*Doridoc utra enojaduric erançun eusan: O falsa traidorea, **quen aquit** neure begietaric, ene desdicheonen causea **i axanazquero**. Zegai[ti] yc Silverori onerechi **baeuso**, Silviac bere niri ezin ucatu eidan neure remedioa; bada oneinbat gach **ire** causaz etorri danazquero çegaiti **ezton** losaric berba orieac esaten gure aurean? 1152-v*

(28) Gaur egungo euskaran behintzat «*neuri*» horren lekuan «*neure buruari*» espero genekazake. Joskera horren logikaz *Nik neuri* (**derextadana*) *baño oba deretxut* gisako zerbait izan beharko litzateke, erabat aberrante eta dokumentatu gabea.

Halere, solaskideren batek, eskuarki andreak, besteri errespetua, beldurra edota urruntasuna adierazi nahi dionean, aldizka bederen, bigarren pertsonatik hirugarren pertsonara iragaten da, gaur egun hegoaldean eskuarki **berorika** deitzen dugun trataerara pasatuz.

*Erançon çidan utra cortesdo
beguiac abajaduric
Neure buruau erraz daidit
nic dichosaçat edugui
Jentilhonbrea, çegaiti naxan
eguin ni çugaz topadiz
oy eta barriz osteangoan
arren, **çe beguit burlaric.**
Ene laztana, ene fedea
ez dot eguiten burlaric
egun ascotan ni ebili naiz
ez dot edugui dicharic
Ene lindea, çu ecusteko
banago sepultaduric,
Oi arren, jauna, yxilic bego
çe besat orrelacoric
y ta çegaiti çu erayteco (= «hiltzeko»)
ni (sic) eztot poderioric. 1171 r*

*Lecu onean topadu gara
Jaun çerucoac guraric
oso apeadu bearneuque
badoçu borondateric
ene laztana solas daigun
gueurcheok bioc bacarric
Jaun çerucoaen amorearren
Jauna çaoça gueldiric
basoan neurau bacarric nago
çe beguit agravioric.
Ene laztana ezin neyque
nic orrelaco gauçaric
culpa andia eçarri leydae
eyça galdu banegui.
Jentil onbrea ez neyqueçu
neure biçian bervaric
oy eta bardin ezpa **zeeguit**
oy orain ychi libreric.
Biarreçiac urrean datoz
arren **betorque** ebeti.
Aldaguidana nic eguingo dot*

*ez artu aseabari
 Orrela gura doçunazquero
 ezin neyque besteric
 domecan etorrigo naiz
 eztoz eguingo faltari
 ascotan ondo queratu çatez
 ene lindea bacarric
 oy eseguiño lagun deychut
 badoçu borondateric.
 Esquerric asco jentil onbrea
 Ez dot ardura lagun
 gaacustenac oy ez daguien
 pensadu beste gauçaric.
 Ychi neusan bervaxeoek
 neure laztanaz eguini
berori defendidu jat eta
 ni gueratu nax galduric 1172 r,v*

Gogoan izan dezagun, halere, Mikoletak bere obratxoan, *berori*-kako tratuarekin batera, *zure mesede hori* eta *horren mesede hori* ere erabiltzen dituela, azken biok, dirudenez, garai hartako erdarazko *vuesa merced* eta *su merced*-en azken orduko itzulpen hutsak izanik, hurrengo etsenpluok erakusten dutenez:

Ori liçate valiz sure meçedeori persona sospechacoa, serren esta ayta-tuco soquea, vrcatuen esean ...

Agur D. Juan jauna, dala berori ondo etorri seyn urte onac: selan dago berrori?...

Berrori seruietaco deunsuro; xauna bis bedeyncatu ...

Selan alan estaude despachetan orren meçede ori ...

Ser nay daude almorzadu orren meçedeok?...

Nondic ysan ditu oren meçede orec tapiz hoc? ...

Emen ecussico dau seure meçede orec bufete bat obetu eguini....

Xauna se begui ori esan, se gausa balsa da bacartasuna ...

D. Juan xauna xarri bidi ma<i>puruan ...

Artu begui berrorrec berre lecuca, se neuc artuco dot neurea ...

Edonola ere, ezin segura dezakegu Arabako poeta honen kasuan forma hori zehazki nolakoa zen. Izan ere, aditza hirugarren pertsonan daukan tratuera honen izenordaina, heldu zaizkigun testuetan behintzat, birritan besterik ez dugu aurkitu, oraintsu aipaturikoan (1172 v), esanguragatik errespetuzko tra-

taera ote den oso garbi egon ez arren, eta testuko eta lehen orrialdean, eta horretan ere era ez osoan: «...*nai ezpadau ni çure mesedeorr...*»

LAZARRAGAREN HITANOAREN BEREZITASUNAK

Ohartzekoa da, ordea, Lazarragak bigarren pertsonari hika egiten dionean, horrek ez dakarrela aldean gainerako adizkera guztiak ere modu alokuti-boz jarri beharra. Beste hitzez esateko, Lazarragak bazekien *hi haiz*-en ondolan *ni nauk* esan zitekeela, baina aldi berean zilegi zuela *ni naiz* ere erabiltzea, hots, nahitaezko aditz forma bakarrak *hik*, *hi* eta *hiri* pertsonari zuzenki zegozkienak zirela, bigarren pertsonarekin komunztaura zuzena ez zeukaten gainerako adizkera guztietan solaskidearekiko erreferentzia egitea edo ez egitea librea izanik:

*Donostiaco San Françiscuan
agoan giçon soldadua
Donçelleoni eguin jacac
Yzta ondoan anditua
Nyc lançeteaz jo diat eta
Oy yc eçarroc emplastua. 1193-r*

*Sar ezac, Peru
gabineteori geldiric
bere lecuan.
Ze eguic beste gauçaric
Armaz inor il dagueia[na]c
armaz il bearco dic. 1200-v*

Baina halere:

Arçai polita, yc jaquingo doc eçe guec goaçela Dueroco riberara, çegaiti ençun dogu ezen Silvero derechan arçai batec dabela lucha andiac armatu comarcaetako arçai guztiaquin eta dagoala denporea asignadur (sic) egun seigarren eguneco eta ala ene lagun au eta ni goaç ara Silveroren jentilezac ecusterren çegaiti utra manera andian daçauen guztioç alabadu deus-cue. 1147 r-v.

Silveroc erançun eusan Silvia quen aquit orrean çegaiti nic eçin antçi-tu neydi anybat denporan on derechadan gauçea 1149 r.

O falsa traidorea, quen aquit neure begietaric, ene desdicheonen causa i axanazquero. Zegai[ti] yc Silverori onerechi baeuso, Silviac bere niri ezin ucatu eidan neure remedioa; bada oneinbat gach ire causaz etorri danazquero çegaiti ezton losaric berba oriec esaten gure aurrean? 1152 v.

Lazarragak hikako trataeran erakusten zaigun egoera, gutxi gora behera, Etxepareren garaian, zuketari dagokionez, Nafarroa Beherean bizirik zegoen eta orain arte inguru horretan guregana heldu den sistemaren kidea da. Hor, dakigunez, hiztunek solaskideari zuka egiten diotenean bi aukera dituzte: a) lagun horri *zara, zaizu, duzu, d(er)autzugu, d(er)aukuzu* moduko adizkerak zuzendu baina gainerako adizkeretan bigarren pertsona horrekiko aipamenik bat ere ez egitea: *naiz, da, dira, dugu, diogu, dator, dago...*, eta b) gainerako adizkeretan ere zu pertsona alokutiboki aipatzea: *etorri nauzu, jin dituzu, heldu duzu, egin dizut 'egin dut', diatorzu, diagozu* etab. Dena den, Etxepareren garaian behintzat alokuzio hori ez zen adizkera guztietan nahitaez jarri behar, gaur, dirudienez, Nafarroa Beherean eta Zuberoan xuka egitean jadanik gertatzen denez. Ikus, beste adibide batzuen artetik Etxepareren bertso hau:

*Amore bat uqhen dicit miragarri gentilic
Harequila ninçanian enuyen nic faltaric
Nic iagoytic ecyn nuque hura veçayn mayteric
Haren minez oray nago ecin hilez viciric.*

Amoros gelosia

Hizkuntzaren diakroniaren aldetik, begien bistan dago aditz paradigmek berek eskatzen dutela hasiera batean *naiz* eta *haiz, dut, duk* eta *dun* aldameanean egotea, ez baita sinesgarria *di(n)at, duk/n, dik/n, di(n)agu, di(n)ate* moduko segida irregular ilogikoak antzinatik etortzea. Hortaz, zuzenki *hi, hik, hiri* pertsonen ez dagozkien adizkera guztiek denboran zehar pixkanaka erantsirikoak dirudite, ondoren emanen ditudan datuen arabera. Eta beste horrenbeste esan daiteke xukako trataeraren eboluzioaz ere.

Alde batetik, gogoratu beharra dago ez dela Lazarraga oinarrizko hitano hori zerabilen autore bakarra. Itxura osoaren arabera, alokuzioa gainerako adizkera guztietara XVI. mendean baino lehentxeago hasi zitzaigun hedatzen, eta, hasieran muga zehatz batzuen barruan besterik ez.

Inoiz edo behin era horretako adibideak 1596.eko RySetan ere aurkitzen ditugu, esaera zaharrek, beren izaera fosil eta kontserbadoreagatik, bildu ziren garaikoa baino hizkuntz tradizio zaharragoa gordetzen dutelako:

Badaguic suatean *ypirdia vcarti, cejan verba day eugayti* «Si haces en la cocina el culo pedorro, hablará por tí en el mercado» RyS 33.

Az ezac erroya, *diratan beguia, ta mutil guextoak quendu deyque* arguia «Cría el cuervo, sacar te ha el ojo y quitar te ha la luz el mal mozo» RyS 136.

Lapurrac on dau vcoa, *vca eyquec* gaxtoa «bien le es al ladrón negar, negarás perverso» RyS 203.

Yl eyquec, ta yl aye, ta yre erallea yl daye «matar le has, y matar te han, y a tu matador matarán» RyS 227.

*Ecachac **dacar** aro ona, gaxtoa **vaynzate** oba «La tempestad trae buen temporal, perverso podrías ser mejor» RyS 293.*

***Yre** auçoac **eztequian** gacha ona **da** «daño que no te sabe tu vecino, bueno es» RyS 431*

*Catuac daroean oquelea gueyago **da** vereea **çe** ez **eurea** «La tajada que lleva el gato más es suya que no tuya» RyS 468.*

Edonola ere, XVI. mendean hikako forma alokutiboak hedatu zirenean, beren erabileran muga jakin hauek zituzten: a) alokutiboak perpaus nagusietako adizkeretan ager zitezkeen, baiezko zein ezezko esaldietan, baina ez galderetan; hauetan hitano murriztua besterik ez zen zilegi: *hi, hik, hiri* izenordainei zegokiena alegia. b) menpeko esaldietan ere (*-en, -ela, -nean*, baldintzako *ba-*, *bait-* eta antzeko hizkiekin markatuetan) hitano murriztua erabili beharra zegoen. c) subjuntibo eta inperatiboetan ez zegoen alokutiborik, baina bai potentzialetan.

Arau honek luzaro iraun du XVI, XVII, XVIII eta XIX. mendeetako hiztun eta idazlen gehienen kontzientzian, salbuespenik ia bat ere gabe. Joan den mendean zehar, eta bereziki azken aldian, ordea, lehenagoko erregela hertsia hura ahuldutz joan da, eta gaur egunean, gazte jendearen artean alokutiboak maiz entzun daitezke galderetan (*Martin ez dok etorri ala?*) bai eta erlatibo eta menpekoetan ere (*hik ez dok ikusi goizean hona etorri doan mutila; Mikel eta Begoña hona jatozaalako*), inoiz ez bezalako eremuak bereganatuz.

Etengabeko hedadura horren ondorioz, hitanoa, etxeko giroan jaso ez dutenarentzat ez bada, –eta holakoentzat ere bere famili eta herriko ingurune konkretu horretan erabiltzen den modu berezian besterik ez– etengabeki zailduz, korapilatuz eta dialektalizatuz joan da, eta gaur egun praktikan ezin ikasizkoa gertatzen zaio zuka egiten ohiturik dagoen euskaldun zahar zein berriari. Izan ere, gauzak ikasteko, beti errazenetik azaltzen hasi behar izaten direlako, hasieran ikasleei, –haur, gazte zein zaharrak izan–, elkarren artean zuka egiten irakasten zaie, eta behin maila jasoagora heltzen direnean, bat-batean hika egiten hastea eskatzen zaie. Ondorioz, ordura arte beren ezagun, lagun eta inguruko pertsonetik harremanak zuka ondo ezarriak eta finkatuak dauzkatelako, tratuzko lotura formalak etetea ezinezkoa gertatzen zaie, eta, kasurik onenean, hika ulertzera heltzen dira, baina ez dute behin ere ikasten elkarren artean erabiltzen, esandako metodologia desegoki horren erruz.

Aldiz, behin zuka ikasiz gero, pentsatzen dut inori ez litzaiokeela zailgia gertatuko Nafarroa Behereko edo Zuberoako usuarioari segituz, lantzean behin zukako alokutibo batzuk tartekatuz joatea (*zure aita jina duzu, neskak joan dituzu, ama ikusi dizut, hortxe diagozu* bezalakoak), pixkanaka bertako usariora hurbilduz.

Arazo hau dela eta, duela urte asko, Mitxelena zenarekin mintzatu nintzen, galdetuz ea berak ezagutzen ote zuen inor hitanoa adizkera guztietan ondo erabiltzen zuenik. Gogoan dut ezetz erantzun zidala: «-Oro har, hika egiten dutenek, orainaldiko eta lehenaldiko adizkera ezagunenetan erabiltzen dute, eta inoiz hipotetikoetan ere bai, baina zaila da potentzialetan ere hika entzutea».

Nik orduan galdetu nion ez ote litzatekeen hobe izango, hika erabat gal ez dadin, metodologiaz bederen, hasieran, gutxienezko hitanoarekin hastea (hi, hik, hiri), horien aldamenen gainerako adizkerak mantenduz (*naiz, dute, nintzen, luke* etab., *nauk/n, ditek/n, nindu(n)an, likek/n* etabar hasieran saihesturik) eta geroago, pixkanaka, maiztasun handiko formak ikasiz joan ahala, horiek ere pixkanaka sartzen joateko (*zagok, zihoak, sartu gaituk, ekarri zian*, etab.). Berak erantzun zidan bere ustez horixe zatekeela, segurenetik, bide egoiki bakarra, hika, oraingo bidetik erabat galduko zen eta.

Koldo hilda gero, hikako tratamenduaren etengabeko gainbeheraz kezkatirik, arazo hau inoiz edo behin lagun eta ikaskide batzuekin tratatu dut, modu informalean bada ere, baina, derradan bidenabar, arrakasta handirik gabe. Ene ideiaen aurka, batzuek erantzun didate, hortik abiatuz gero egiazko hika faltsutuko genukeela, erraztasunaren bila, bere osotasun konplexu eta aberatsaren ezaugarri batzuk, hasieran bederen, saihestu beharko genituzkeelako.

Hemen ere, *sit ut est, aut non sit*. Badirudi batzuek nahiago luketela hitano osoa galdurik ikustea, txarrean ere, horren gutxienezko ezaugarriak mantentzea baino. Bestalde, faltsutzeari doakionez ere, bada zer esanik. Izan ere, zer da faltsuagoa: gure haurren artean oraintsu arte behin ere erabili ez den zukako trataera eksklusibo hori, gaurko eskola-praktikarekin neba-arreba, lagun, adinkide eta adiskideen artean irakasten zaien bakarra, ala oinarrizko hitanoa bultzatzea, gutxienez haurren artean hika egitea gordeko lukeena? Ez al gara konturatzen, nolabait, gure haurrak euskaraz gaztelaniaz beren artean *usted*-ka ari balira bezala hazten ditugula? Zergatik ez jokatu hitanoarekin Lazarragak egiten zuenez, edota Nafarroa Beherean eta Zuberoan zuketarekin egiten zen bezala, bi bertsioak gordez: oinarrizkoa eta osatua, lehenengotik bigarreneira iragateko zubia erraztuz?.

Ene ustez, gainera, hitano osoa, derrigorrezko eta mugarik gabeko alokutiboekin, horrela mantentzea gure hizkuntza izugarriro eta alferrik zailtzeaz gainera, inoiz kaltegarria ere izan daiteke. Ezin ahantz dezakegu maiz trataeran adiskidetasunezko eta errespetuzko bigarren pertsonen artean bereizten daiten hizkuntzetatik euskarara itzulpenak egin behar izaten ditugula (esp. *tú / Vd*, fr. *tu / vous*, cat. *tu / vostè*, it. *tu / lei*, ing. zah. *thou / you*, al. *du / Sie*, err. *ty / vy*, georg. *šen / tkven*...) eta translazio horiek egiteko, bere oraingo eta nahitaezko aberastasunean, gure gaurko hitanoa ez dela beti egokia, hizkuntza

horietako jatorrizko testuetan baino askoz ere informazio gehiago ematen dugulako, horretarako premiarik ez denean (29).

Gauza jakina da denboran zehar, moden eta gora-behera historikoen araberan, trataerak aldatuz joaten direla. Ikusi dugunez, gure hitanoa ere aldatuz joan da, hasierako sinpletasunetik gaurko zailtasun ia erabilezineraino helduz. Ene aburuz, bide horrek nora garamatzen seriooki pentsatu beharko genuke, eta geure buruari galdetu ez ote genukeen hobe, gehiegizko apaindura horiek guztiak alde batera utzi beharrean, orain arte zuketa hobestean egiten dugunez, hitanoaren oinarrizko ezaugarriak mantendu eta irakaskuntzan eta giza tratuan errazenetik bederen abiatzea.

Antzinako euskaldunek behintzat horretarako eredu ona eskaintzen digute: hika jarduteko ez dela beharrezko gainerako alokutibo guztiak ere erabiltzea, eta Euskaltzaindian, nik uste, ez genuke gutxienezko hitano horren erabilerara gaitzetsi behar, urte gutxi barru hitano osoa galdurik ikusi nahi ez badugu behintzat. Horra ba nondik, gaurko arazo bat konpondu ahal izateko ere, Joan Perez Lazarraga zahar gazteak irtenbide interesgarria eskaintzen digun.

Eta besterik ez, jaun-andreok. Guztioi eskerrik asko.

(29) Eta inoiz, inola ere eman behar ez litzatekeen informazioa ere bai. Gogora dezagun, adibidez, Brian de Palmaren film famatu baten kasua, ingelesez *Dressed to kill* deitua eta euskarara *Hiltzeko jantzirik* itzulia, gaztelaniaz, oso desegokiro, *Vestida para matar* gisa eman zen, hiltzailearen sexua, ingelesez eta euskaraz neutroki ezkutatua, hor hasieratik salatzen zuelako. *Vestirse para matar* moduko itzulpenak, ordea, mantentzen zezakeen ezkutuan gaztelaniaz ere erailearen nortasuna.

JOAN PEREZ DE LAZARRAGA, FAMILIAREN KRONISTA

Henrike Knörr

Joan Perez de Lazarragaren izena eta omena dugu guztien aho-ezpainetan 2004ko urtarriletik, hau da, eskuizkribuaren aurkikundearen berri eman zeneetik. Baina idazle gisa dituen merezimenduez gain, ez da ahantzi behar bere familiaren kronika bat idatzi zuela. Hobeki esan, haren aitagarrebak utzi zuen kronika berregin eta eguneratu zuen. Joan Perez de Lazarragaren letra ageri da garbi eskuizkribuan, azken urteak arte. Honela deitzen da kronika: *Relacion historica de las casas y apellidos de Lazarraga (privilegio de la Fundacion de la Torre de Larrea dada en el año de 839), linage de Erdoñana de los Otaloras y Zuazo Gamboa, de los Velascos, de los puestos y dignidades de unos y otros, todo con remision a documentos y otras cosas perteneciente a ella.*

Kronika honek, arrazoi osoz, ikertzaile asko erakarri ditu, hala nola Juan Carlos Guerra, Koldo Mitxelena, Iñaki Zumalde edo Micaela Portilla (1). Kopia batzuk ezagutzen dira, baina jatorrizko alea Gasteizen da, Elizbarrutiaren Artxiboan (2). Velascotarren familiatik joan zen hara; gogoratu behar da Velasco bat idazlearen alaba batekin ezkondu zela. Eskuizkribu honen bigarren partean bada kopia bat, XIX. mendekoa, zalantzarik gabe jatorrizko testua errazago irakurtzeko.

Lau ikertzaile horien izenei beste bat erantsi behar diegu: Maria Comas Ros katalanarena. Comas andrea Oñatira etorri zen, Geografia eta Historia katedradun, eta Oñatiz maitemindu zen, berak aitortzen duenez. Maitemindu ez ezik, erabaki ere zuen Oñatiren historia ikertzea. Eta horra zenbait urteren buruan nola egin zuen doktorego tesia. Horren mami nagusia 1936an liburratu zen, titulu honekin: *Juan López de Lazarraga, secretario de los Reyes Católicos, y el monasterio de Bidaurreta en la villa de Oñate* (3).

Egia da Comas andreak egin zituela huts ugari kronika honen edizioan, gainerako dokumentuetan bezala. Adibidez, kronikaren lehen hitzetan konta-

(1) Ikus bibliografia.

(2) Gasteizko Elizbarrutiaren Artxiboa, 5041-1.

(3) Ediciones Descartes, Bartzelona 1936. Aurreko urtean aurkeztu zuen Comas andreak tesia. Liburuaren lehen orrialdeetan aldeko diktamena ageri da, Serapio Múgicak izenpetua.

tzen zaigu nola Lazarraga batek aurkitu zuen urrezko altxor bat *Urrupologaray* izeneko tokian; *Urruxolagaray* irakurri behar da, hots, *Urruxolagarai*. *Ozeta* herriaren izena ere gaizki dator: *Oreta*, eta *Añua* gabe *Auna*. Baina, maiz gertatzen denez, hau dugu edizio bakarra, akatsak gorabehera, eta zordun gara Maria Comasekiko. Eta orain galdera bat: gerra ondoren nora joan zen andre hura? Non bizi izan zen? Noiz hil zen? Nik bederen ez dakit deus ere.

Genealogia eta kronika mota hauetan ikusten ohi dena dakusagu hemen ere: familiaren loria eta antzinatasuna goraiatzen da. Eta hain zaharra da familia! Izkribu honen arabera, Eneko Aristak berak sortu zuen Larreko dorrea, IX. mendean (4).

Elezaharrak elezahar, ordea, funtsean bada egiaren zati bat, Micaela Portillak argi ikusi zuen bezala (5). Izan ere, nafar erregeak ganboatarren alde zeuden Arabako muga-herri hauetan. Ekialdeko Lautadaz ari gara, jakina, eta hona Lazarragatarrek 1439an iritsi ziren, hau ez da gezurra. Bidenabar, esan dezagun *Arabamendi* izena darabilela Joan Perez de Lazarragak kronika honetan, guk Urkilla eta Elgea deitzen ditugunak deitzeko, eta ez gara batere urruti Oñati aldean egun arrunta den izenetik: *Arabako mendiak*.

Lazarragatarren balentriak kontaktzen zaizkigu hemen zabal-zabal. Zinez familia handia, hainbat lekutan hedatua eta adarkatua, Italian eta Ameriketara ere. Horien guztien indarra eta itzala da hemen mintzagai. Eskuizkribuaren tituluan bertan dago oso garbi helburua: *Relación histórica de las casas y apellidos de los Lazárraga (...) de los puestos y dignidades de unos y otros*. Denetarikoa dira, jakina, *puestos y dignidades* horiek. Besteak beste, esan beharrik ez da, *luma-jendea* zen (deitu izan den bezala). Austriarren errege-erreginen administrazioaren makineria pentsaezina da euskaldunen sekretario eta bulego-langile hauek gabe. Idaztera emanak baitziren, eta batzuk, gainera, literatura lantzerak, Joan Perez de Lazarraga bezala. Kronikan interesgarria da aipamendua bat, ertz batean: *Orlando Furioso*, Ludovico Ariostoren poemaren titulua ageri da.

Senide guztiak ez ziren, ordea, hain finak eta gozoak. Haietako batez ari denean, hau irakurtzen dugu: «Sucedióle matar a un clérigo», horrela, ogitar-teko bat eman bazion bezala edo. Hil bai, baina ez zuen horrek inolako zigorrik izan, zeren Larrean aurkitu baitzuen babes, babes osoa, dorreak eta dorre inguruak pribilegio hori zuelako, hots, legeak eta epaileak ezin sar zitezkeen han.

(4) *Eneko Arista* diogu, eta ez *Eneko (H)Aritz*a, eta ongi legoke behin betiko okerra zuzentzea, XVII. mendetik datorriguna. Caro Barojak idatzi zuen bezala, bere *Etnografía histórica de Navarra* liburuan, I, 120-121. orrialdeetan, *arista* edo *aresta* erromantzea da, eta «no aludiría a la fortaleza corporal del rey, comparable a la del roble pirenaico, sino a su ardor en las luchas, inflamable como la arista seca, es decir, la especie de espina o espiga de trigo, *aresta* o *ariesta* también».

(5) Portilla 1978: 602.

Maria Comas Rosen liburuaren azala.

Beste pertsonaia bat interesgarria da. Gure idazlearen izen-deitura berberak zituen: Joan Perez de Lazarraga. Larrintzarren bizi zen, hango jaun. Han errebitzen zituen menpekoak, eta han aritzen zen epaile, «jauregiaren ondolan dauden itxaurrondoan azpian». Gizon hau erotu zen, eta dirudenez odolpikoengatik. Eta hain erotu zen, non Gasteiza joaten baitzen, zaldun gisa armatua, eta kalez kale ibiltzen zen garraxika, «Santiago! Santiago!» eta «Calleja! Calleja!». Larrintzarren, bere baratzean, arropa arinagoan seguru aski, urre eta zilar txanpon batzuk erein zituen, hau esanez: «Pues nació el mijo que era grano tan nuevo, ¿por qué no había de nacer el doblón?». (Jakina, *mijo* hori 'artoa' da, garai hartan oraindik Ameriketatik etorri berria; leku askotan landare etorri berri horrek kendu zion zaharrari bere izena, eta hau geoztik *artotxikia* deitu izan zen.)

Asko dira hemen amorio eta maitasun istorioak, bai eta ezkontzaz kanpoko umeak ere (eta ez dira gutxi apaizen seme-alabak; behin artzipreste batena ere aipatzen da). Gorrotoa eta ezinikusia ere ez da falta: Oñatiko harakin batez mintzo denean, hau da iruzkina: «Que nunca medre».

Kronika honek hizkuntza aldetikako interes handia eskaintzen du, eta euskalari zenbait jardun dira hori ikertzen. Mitxelenak, *Textos arcaicos vascos* li-

buruan, xehekiro aztertu zuen lelo bat, guztiz garbi ez dagoena (guk gaurko grafian emango dugu):

«Gaitza zenduan leintzarrok, Urruxolako lekaioa,
Sendo zenduan odolori bihurtu jatzu gatzaioa».

Mitxelenak dioen bezala (6), *odol sendoa* ‘harrokeria’ da; *gatzaio* agian ‘gatzatua’ edo ‘mamia’, eta *lekaio* ‘garraxia’. Baina harrigarri bada ere, kopia gehienetan bezalaxe, eskuizkribu honetan *lenizanos* ageri da, ez *leintzarrok* (7). Zer esanik ez, *odolori* horretan, nik uste, artikulua zaharra dugu; gaur *odola* esango genuke. Lelo horren atzean oñatiarren eta leintzarren gatazka odoltsu bat da, garai hartan sarri gertatzen zirenetariko bat, eta leloa gelditu zen jendearen ezpainenetan, gure idazleak dioen bezala.

Testuak beste gauza asko dakartza, hizkuntzarentzako interesgarriak. Adibidez, gizon baten goitizena *Goldadeyarro* da, eta ondoan azalpena dator: «por respecto de su blanda y amorosa condición». Esango nuke izen horretan *Gold(e)a darraio* behar dugula ikusi, haren lasaitasunaren ispilu.

Euskaltzaindiaren ospakizun honek bere fruitu iraunkorrak emango ahal ditu! Bat oso beharrezkoa da: kronika honen edizio oharreztatua. Horretarako bada gure artean jende aditua. Badakit erraza dela besteri lana eskatzea, baina egingo duenak izango du gure laguntza osoa. Atsegin handiz emango diegu.

Eranskina

Euskaltzaindiaren batzar agerikoaren ondoan, ekainaren 4an, gutun bat agitaratu nuen *Avui* egunkarian, Maria Comasen berri jakin nahiz. Egun berean, posta elektronikoz, Marta Pessarrodona idazle ezagunak idatzi zidan.

«Benvolgut amic,

Acabo de llegir la seva carta a l'*Avui* i el nom de Maria Comas m'ha cridat poderosament l'atenció. Imagino que és la «senyora Comas», professora (excel·lent) de l'Institut de Maragall de Barcelona, on jo vaig estudiar a partir dels tretze anys, per tant a partir del curs 1954-55. Naturalment, ens impartia les classes en castellà, però parlàvem en català fora de classe, cosa poc corrent per aquells temps. Corria el rumor que ella i el seu marit havien estat represaliats (imagino que per republicans) però poca cosa més sé. Sempre he pensat que em vaig matricular a història –en comptes de filologia hispànica, que era el que feia la gent com jo amb dèries literàries (que he tingut des que vaig començar a llegir)– per culpa d'una amiga més gran que jo, l'Esther Tusquets, alumne dilecte de Vives, però la seva carta m'ha fet adonar que també hi devia pesar la «senyora

(6) Mitxelena 1964: 3.1.3.

(7) Mitxelenak, leku berean, *leintzarroc* suposatu zuen. Baina testuak *lenizanos* dio garbi.

Argazkian ageri direnak (Jerardo Elortzaren argibidea)

Oñatiko Institutuko irakasle eta ikasleak Eibarren, txango batean, 1931 edo 1932an. Indalezio Ojagurenek hartutako argazkia. Maria Comas Ros ageri da argazkian: behetik hasita bigarren lerroan, ezkerretatik eskuinetara laugarrena da.

Goieneko lerroan: Teofilo Agirrezabal, oñatiarra, Institutuko bedela; Javier Gereka, oñatiarra; X. X.; X. X.; X. X.; X. X.; Vicente Ugarte, oñatiarra, gerra ostean Oñatin alkate izan zena; X. X.; Felix Igartua, oñatiarra; Eduardo Korkostegi, oñatiarra; X. X.; Jose Ugarte, oñatiarra; eta Antonio Romero, frantseko irakaslearen semea.

Bigarren lerroan zutik: X. X.; Felipe Igartua, oñatiarra, hau ere bedela; X. X.; Maxima Zelaia, oñatiarra, Upaingoa; Karmen Azkunaga, oñatiarra, Gasteizera ezkondu zena; X. X.; X. X.; Genobeba Zelaia, oñatiarra, Upaingoa; Rikardo Elorza, oñatiarra; Luis Maiztegi, oñatiarra; Miguel Gereka, oñatiarra, apur bat makurtuta; Santi Ugarte, oñatiarra; Ignacio Enparantza, oñatiarra, gerora Gasteizen Esmaltaciones San Igancio enpresa jarri zuena; eta Rufino Lizarralde, oñatiarra, txoferra.

Hirugarren lerroan jarrita: Maria Luisa Arrue, oñatiarra; Dolores Mugarza, oñatiarra; Jose Maria Alzuru, zarauztarra, Oñatiko medikua eta fisiologia-irakaslea Institutuan; Maria Comas Ros, Gironako probintziakoa, Geografia eta Historiako irakaslea; Julio Sánchez, Literatura irakaslea eta zuzendari ere izan zena; Antonio López, Matematikako irakaslea; hurrengoak herri-eskoletako maisua, institutuan ere klaseren bat ematen zuena; Begoña Aranburu, arrasatearra; Lola González, eibartarra; eta Pilar Arrue, oñatiarra.

Beheko lerroan, lurrean jarriak: X. X.; [?] Ibarbia, oñatiarra; Jose Maria Arrieta, oñatiarra, Iruñera ezkondu zena; Ignacio Olaizola, zumaiarra, Bilbon mediku anestesista izan zena; X. X., beste txoferra agian; X. X.; X. X.; X. X.; Juan Arregi, oñatiarra; Jose Luis Otaola, eibartarra; eta Angel Aranburu, oñatiarra, gerra ostean Venezuelara joan zena.

Ikasle ezezagunak, seguru asko, Oñatitik kanporakoak izango ziren gehienak. Inguruko herrietakoak. Argazkia Javier Gereka zenerak utzi zidan. Nati Zelaiarekin ezkondu zen Miguel anaia bezala, Oñatin Gereka markako txokolataa egiten zuen familiakoa zen Javier, eta 1963an antzinako Unibertsitatean beriz Institutua ipini zutenean, Zientzietako irakaslea izan zen hainbat urtetan. Argazkian agertzen diren ia gehienak hilda daude, baina batzuk duela oso gutxi.

Argibiderik gehienak garai hartan Oñatiko Institutuan ikasle izandako Regino Biain oñatiarrak samurtu dizkit: aurtun 90 urte beteko ditu eta oso ondo oroitzen da sasoi hartako irakasleez, Maria Comas ez ere bai, jakina. Dena den, hil baino lehenxeago, fotografian ageri diren Javier Gerekak eta Jose Ugartek ere orduko hainbat xehetasun jakinarazi zitadaten.

Comas» del meu batxillerat. Vaig fer la carrera amb fàstic perquè el departament d'història que vaig trobar (Vicens Vives ja havia mort) era un mostrari de professors dolents, però amb el temps m'he adonat que, certament, m'agrada la història, com podrà comprovar si dóna una ullada al meu darrer llibre, *Mercè Rodoreda i el seu temps*.

Lamento no donar-li més informació, perquè imagino que aquesta dada del «Instituto Maragall», l'himne del qual començava: «En el campo de las letras, brilla un nombre, Maragall, que es la fe de Cataluña y es orgullo nacional [español, és clar!...]», vostè ja la deu tenir. Tot amb tot, li desitjo sort en les seves investigacions i, si no és molt demanar, quan acabi el seu treball m'agradaria saber-ho i saber com obtenir-lo. Gràcies, amb una salutació cordial,

Marta Pessarrodona».

Eta ekainaren 17an beste gutun hau hartu nuen, Elena del Cacho andre-ak bidalia. Hona non:

Sr. Knörr,

He llegit la seva carta publicada al diari *Avui* del dia 4 d'aquest mes amb el títol «Maria Comas Ros».

Em va cridar de seguida l'atenció perquè vaig tenir la Sra. Comas de profesora de Geografia i Història els cinc últims cursos de batxillerat a l'Institut Maragall (sóc de la promoció 1944-1951).

Maria Comas (mahaian eta laukitxoan) Institut Maragalleko irakaslekideekin. 1947. Elena del Cacho andreak guri helarazi argazkia.

La Sra. Comas va ser una magnífica professora que entusiasmava les alumnes amb les seves explicacions, perquè ens feia viure la Història no com les pàgines d'un llibre avorrit sinó que entraves en els fets como una cosa viva, com realment és la Història.

Va ser professora de l'Institut Maragall durant molts anys, i també Cap d'Estudis, potser allà li podrien facilitar detalls de la seva vida. Jo només sé que es va casar amb el catedràtic de Matemàtiques Diego Montáñez i que va tenir un fill i una filla. La filla va ser professora de llengua castellana al mateix Institut Maragall, però crec que tant l'un com l'altra van morir joves. En la seva vida privada no va ser molt afortunada. Ignoro si queda algú de la seva família. Tenia una germana que va morir no fa massa temps.

Li envio una fotografia de la festa de final de batxillerat de l'any 1947 (era el curs de la meva germana) on veurà la Sra. Comas junt amb d'altres professors. L'adreça de l'Institut és: IES Joan Maragall – carrer *provença*, 187 – 08036 Barcelona.

Amb la meva afectuosa salutació, estic a la seva disposició per qualsevol cosa que li pugui interessar.

Elena del Cacho».

Elena del Cacho andreak igorri zidan argazkia hemen argitaratzen dugu.

Bibliografia

- CARO BAROJA, Julio. 1971. *Etnografía histórica de Navarra*. Hiru liburuki. Caja de Ahorros de Navarra. Editorial Aranzadi, Iruñea.
- COMAS ROS, Maria. 1936. *Juan López de Lazarraga, Secretario de los Reyes Católicos, y el Monasterio de Bidaurreta en la villa de Oñate*. Ediciones Descartes, Bartzelona.
- GUERRA, Juan Carlos. 1924. *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*. Donostia.
- MITXELENA, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos*. Minotauro, Madril. 1964. Bigarren argitaraldia, I. Sarasolaren *Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos* deritzanarekin batera, Donostia 1991 (ASJU-ren eranskinak, 11. zenbakia).
- PORTILLA, Micaela. 1978. *Torres y casas fuertes en Álava*. Bi liburuki. Caja de Ahorros Municipal de la Ciudad de Vitoria, Gasteiz.
- ZUMALDE, Ignacio. 1957. *Historia de Oñate*. Donostia.

JUAN PÉREZ DE LAZARRAGA

*José Ángel Segura,
Pte. Junta Administrativa de Larrea*

Egunon guztioi.
Buenos días para todos.

En primer lugar decir que es un orgullo para el pueblo de Larrea contar con este legado tan antiguo en Euskera de nuestro antepasado Juan Pérez de Lazarraga «El Poeta».

Queremos agradecer a las Instituciones el empeño, la difusión y el reconocimiento cultural de este manuscrito o documento y pedirles que sigan investigando en este campo.

Por último, invitarles a acompañarnos para descubrir una placa conmemorativa en la Iglesia Parroquial de Larrea.